УКРАЇНСЬКИЙ ЗАСІВ

ЧАСОПИС НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІҐЕНЦІЇ

1996

1-3

Євген Павлов. Профіль

УКРАЇНСЬКИЙ ЗАСІВ

ЧАСОПИС НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІҐЕНЦІЇ

ЧИСЛО 1—3 (32—34)

ХАРКІВ

1996

ЗМІСТ

Переклади

Робітня

Заснований 1942-го року
Поновлений 1992-го року
Рік видання VII-ий
ч. 1—3 (32—34) 1996

Адреса редакції:
Україна,
310052, Харків,
вул. Котлова, ч. 10/12 пом. 1

На 1-ій стор. обкладинки: Євген Павлов. Контакти

Редакція застерігає за собою право пропонувати теми для висвітлення, скорочувати статті і виправляти мову

 Реєстраційне свідоцтво КВ число 1286 від 28-го лютого 1995-го року
Сучасний засновник видання: Фундація ім. О.Ольжича
Компутерний склад здійснений у видавничому центрі «Український Засів»
Красноградська міжрайонова друкарня
313050, м. Красноград, вул. Полтавська, 62 «а»

Едмондо де Амічіс

БАТЬКІВЩИНА*

У дні національних свят такими словами вітав батьківщину: «Рідний краю мій, благородна і дорога мені земле, де батьки мої народилися і де будуть поховані, де й я сподіваюся жити і вмерти, де й діти мої ростимуть і вмиратимуть. Чудова Батьківщино, велика й уславлена з давніх давен! Великим ясним світлом дивного розуму сяяла ти світові, і багато благородних синів Твоїх полягли за тебе на бойовищі, багатьох героїв Твоїх збавили життя кати.

Ти велична мати — і я юнак — ще не зовсім розумію і знаю Тебе, але шаную Тебе, і люблю всією душею моєю і пишаюся тим, що народився в Тобі і звуся сином Твоїм.

Люблю Твої поля прекрасні і Твої гори високі, люблю Твої величні пам'ятники минулого і Твої згадки невмирущі, люблю Твою славу і Твою красу; люблю й шаную Тебе всюди так, як цю частину Тебе, де вперше побачив сонце і почув Твоє ім'я.

Люблю Тебе, країно моя свята! І присягаюся Тобі любити всіх синів Твоїх, як братів, шанувати великою пошаною і Твоїх величніх діячів живих, і Твоїх великих мерців.

Присягаюся, що завжди буду працьовитим і чесним громадянином і завжди дбатиму про те, щоб ставати кращим достойним Тебе; всю свою силу віддам на досягнення того, щоб колись у Тобі зникло убожество, темнота, неправда і злочинство; щоб Тобі жилося щасливо, щоб Ти була дужа і щоб правда пишно процвітала в Тобі.

Присягаюся, що служитиму Тобі, як зможу, і розумом, і руками і серцем, служитиму вірно й щиро. І як прийде той день, що мені доведеться пролити за Тебе свою кров, умерти за Тебе, то вмру з Твоїм святим ім'ям на вустах і останній погляд мій спиниться на Твоєму святому мені прапорі...»

---

* Євген Онацький. З чужого поля. — Чикаґо. 1965. с. 1.

Володимир Калашник

У ЦЕЙ СТРАШНИЙ ЧАС

Таку назву має антольоґія сучасної хорватської лірики — книжка, покликана до життя пожежею братовбивчої війни на Балканах у наші дні. Антольоґія є вражаючим документом однієї з найтраґічніших сторінок в історії Хорватії, поетичною сповіддю її вірних синів і дочок про свою Батьківщину, донедавна всю в руїнах і крови. Актуальність теми війни, максимальна напруга громадянського та естетичного чуття кожного з народних співців забезпечили книжці поезій великий успіх: часова відстань між першим (1992 р.) і другим (1994 р.) її виданнями — всього 2 роки.

Упорядники антольоґії Анте Стамач та Іво Санадер переконані, що значна частина відібраних ними поезій «знаходиться в центрі сучасних хорватських поетичних координат» і характеризується «глибиною мислення, тонкістю відчуття і красою мови» — одвічними параметрами вартісного твору красного письменства. До цього можна додати свіжість образних акцентів, асоціятивну наповненість, розкутість віршової оповіді. Але про все це і багато ще про що краще розповість сама воєнна лірика хорватських поетів.

Дехто з авторів увійшов до антольоґії останніми своїми поетичними рядками (Вранєш, Доротич, Нарделлі та ін.), серед них і «аристократ духу», за оцінкою упорядників, Сабол, посмертно опублікований цикл якого «У цей страшний час» зумовив і назву Антольоґії — містку і промовисту.

Передмова до другого видання цієї особливої поетичної книжки закінчується словами про те, що «хорватські поети — душа своєї землі, а душа живе стільки, скільки триває пам'ять людська і скільки підтримує її життя Всевишнє Провидіння». Творча праця вчених-фільольоґів Раїси Тростинської та Миленка Поповича, які здійснили переклад Антольоґії, долучає нас до тієї священної пам'яті, збагачуючи духовними скарбами хорватського народу, такого близького українському народові як історичною долею, вільнолюбством і нескоримістю, так і поетичністю душі, відкритістю до краси і добра.

м. Харків

Дмитро Врубель. Присвячено війні у Югославії. («Огонек» № 51, 1995)

ТЕОРІЯ ПОЕЗІЇ В ХОРВАТІВ

З хорватської поезії

Анджелко Новакович

CROATIA[1]

Розцвіли
Мати
і мої Чотки
від соли й картинок
з твого Молитовника

Німа Королева

---

[1] Croatia — Хорватія

На тільки що пораненім Хресті
і Перехресті коронованого Сина
Слово
те Слово з давнини
бо на початку була Батьківщина

Сходинка Неба

І Олива після млива

Розцвіли
Віло
і мої Чотки
як зірка Ранкова

1991/1992

Ігор Зидич

З ПОПЕЛИЩА

Вінок
з чорних
димів
Хорватію
несе
у небо

1991

Серджо Зупичич

ВУКОВАР

Завтра
вже не матиму кого любити
лиш буду тіла оплакувати
покладені в землю
яку мої сльози
спробують пом'якшити

Завтра
більше не матиму сліз
для плачу
зів'януть
і стеблинки трави
Залишаються хрести для поцілунків
лиш з одним ім'ям:
Син Хорватії

Алойз Маєтич

ТЕОРІЯ ПОЕЗІЇ В ХОРВАТІВ РОКУ 1991, 1992, 1993-го...

якщо є час для пісні яка німа
у камені/корені жде
притаєна поранена ще під анестезією
щоб потім знятися в небо і бризнути від Вуковара до Конавлів
якщо надійшов її час
якщо дозріло те вино від муки
відпусти її
хай зів'ється з того каменя/кореня
хай буде маленька й тверда з-під зірок
хай відлунює коридорами
хай і четвертого розуміє
хай буде краща від усіх віл
хай пронесе чари своєї батьківщини
    хай прибирається й пишається у всій своїй красі
    хай на неї світ надивиться і нею надишеться
    хай у своїй запальности сама себе запліднює
    і так забуде
що з каменя вилущена була вся в крови вся в ранах поламана
що від кореня відриваючись обідрала шкіру що очі їй були заліплені
згуслою кров'ю що кричачи
    помилково
    почала співати

Милана Вукович

МОЛИТВА

У це чисте пристановище врізую
долоні і подих. Ніч приходить, як
корабель під вітрилом королів заклопотаних.
Щити знову блищать, точаться війни
жахливі.
Молитва більше не має слів.
Вона вчувається у кровообігу,
росте з надтріснутих дзвіниць.

Бланка Дов'як-Маткович

ВЕРНИСЯ, ДОЧКО

Вернися, дочко, під стару стріху,
хорватський прапор вивісь на втіху!
Берегти будем рідні пороги,
щоб не топтали їх злії ноги.

Вернися, дочко, з чужого краю,
Вітчизна кличе, і я благаю.
В нашу пшеницю кров наша ллється.
Ворог в Хорватію звідусіль рветься.

Вернись додому, як перепілка,
Вернись, дитино, як вірна бджілка.
Будемо разом Бога просити,

Будемо разом стяги носити.
Будемо разом в час небезпечний.
Та він не вічний, не безконечний.

Антун Младен Вранеш

МЕРТВОМУ ХОРВАТСЬКОМУ ВОЇНОВІ

Тобі лиш здається, що мертвий я, Мамо, —
я тільки сплю,
зі мною нічого не сталось,
розпрямся й почуєш, як співають брати, послухай ту пісню,
що завжди в Твоїм серці лунала.
Боже, яка чиста мелодія,
то насправді ціла Хорватія в хорі свободи славить синів,
а Тобі, моя Мамо,
навертаються сльози,
ти й не вмієш плакати,
і не смій,
і ти співай,
співайте про гори, говоріть про хліба, зустрічайте весни!

Бачиш ту гірку, тут мені добре, тут я лишуся;
прийдуть сюди і наші дівчата танок вести,
мені ж і тоді будуть сниться добрі руки твої, добра Мамо моя;
я не мертвий,
я лиш землю обняв — і це моя міра і віра.
Ти піди вподовж річки і думай про джерело, насипом річки аж
до нашої хати
дійди, у розарій ввійди і білу троянду зірви, на ліжко моє ти
її поклади
і пам'ятай:
ти плакать не вмієш.

Борбен Владович

ЧОРНІ ГОЛОСНІ

З повітря бомба касетна
чорним ***о*** спускає ніч вибухів
на ниву дім хорватський
по яких б'є кириличне ***ћ***

З гірки гарматний снаряд
розносить двері католицьких хатинок
відкриває маноні плачучі уст***ааа***
і поселяється роєм чорних мушок

З вікна снайперська куля
яскравої букви підступної
дзижчить ***е*** презнайомої мови
червонішої від чорнила каракатиці

З ниви тромблонська міна
в руки медсестри молодої
свистить ***і*** з чорним хвостом
фарбуючи вокал своїм димом

Летять кулі вбивчі
у повітрі й по землі моїй
хорватські голосні запам'ятовуюче чорні
з картатою кров'ю на піднятім гребені.

Драгутин Тадіянович

ПРО СЛОВА

Єлиці на іменини

Хіба є слово чи слова
На цілім Світі, що передати зможуть
Муки, страждання і біль нещасних людей
Дорогої нам батьківщини в Жорстоку годину?

Їх нема, немає тих слів. Є тільки
Відповідь, як тиша безкрайня,
Яку чує лиш Бог зі своїми ангелами,
Далеко-далеко, куди не сягають
Ні думка людська, ані будь-чия мрія.

Слова мої надто безсилі проти жаху,
Страхіть мучення, вбивств, різанини.
Слова можуть єдино тихо радіти,
Як завжди, сонцю нашої любови
І деколи, від щастя, потай заплакати.

Загреб, Гаєва 2 а,
18-го серпня 1991, неділя

Андріяна Шкунца

ХОРВАТСЬКІ МОГИЛИ

Над затемненою
Хорватією
світліють могили

Затоптані горбики
знаних і незнаних

Переплетені
травою й кістками

Сторожі
порожніх осель

Мертві — світлофори
на розбитих дорогах

Дороговкази ангелам

У пилку й пелюстках
підняті над обрієм

Осяяні жаром ранковим

Желько Сабол

ПОЯВИВСЯ МІЖ НАС*

Появився між нас одного надвечір'я,
як солдат після сотні боїв,
одинокий вигнанець із рідних країв;
літ багато тому його й слід загубився,
думали, мертвий чи море його прийняло,
і нікому ні в сні він вже більше не снився,
відійшов непомітно, ні слова із уст не було,
в попільниці горіла цигарка,
у підвалах лишалось вино;
він був простоволосий, хоч поривами вітру
ламалися гілки крихкі, мов пальці дитини,
а ліхтарі були тьмяні настільки,
що в темряві ночі не могли освітити й близької стежини —
мало хто не пам'ятає, мало хто не пам'ята...

Появився між нас одного надвечір'я,
як солдат після сотні боїв,
одинокий вигнанець із рідних країв;
забажав, щоб було, як колись:
у тій же кімнаті стояв той же стіл,
і в щасливій сім'ї за ним довгі розмови велись,
і щоб двері кімнат не замикались на ключ.

Але догоріла цигарка, вино вже давно розлилось,
рідня розселилась у всі кінці світу,
він нікого не може докликатись,
наріднім порозі кропива і бур'ян,
хрест на могилі, в якій зарізані, розтерзані лежать, —
і страждання до зір!..
В ту хвилину вигнанця лиш собака впізнав
й диким криком його привітав.

---

* З посмертно опублікованого циклю «У цей страшний час».

Крешимир Шего

ХРИСТОС У ХОРВАТІЇ

Ніде, як у Хорватії,
стільки разів
ти не був знову мучений.
Позбувся ноги,
осколок ґранати
крізь серце пройшов,
руку тобі відірвали,
ребра зламали,
цілий день ти горів
у Мостарі,
у церкві святих Петра й Павла.

Той, що складає розп'яття,
докупи збирає частини його
з руїн і попелу
і лікує рани,
також поранений,
без ноги і руки,
і з серцем пробитим.

У Хорватії, Христе,
ти найгостріше відчув,
як вбиває ракета, як села палають,
як плюндруються міста.

І як необхідне Воскресіння.

Маріо Нарделлі

МІСТО МОЄ

У кожній збірці є твій відбиток
Нема лиш у тій що пада

У кожній квітці твоя духмяність
Нема лиш у тій що в'яне

У кожнім морі твоя сила
Нема лиш у тім що безхвиле

У кожній пісні твоя чарівність
Нема лиш у тій що лине

Дубравка Ораїч Толич

ХОРВАТСЬКЕ ЯЙЦЕ

Напередодні 500-річчя відкриття
Колюмбом Америки (1991-го)
і на день відкриття (1492—1992)

Нові держави
Як зорі
Після краху
Постають
Із праху

У світовій круговерти
Тільки Хорватія крутиться
Навколо себе
І навколо смерти

1.

Це не балькон
Це є Балкан[1]
Це не левада
Це є Невада

Тут ніч має бич
І кожна могила — брила
І поганому виду
Не вмерти від стиду

[1] У хорватській мові так називають Балкани

Це не весну стрічають
Цієї землі не орють не сіють
Ці слова нікого не гріють
Це не віки минають
Це не свічки палають
Це наші душі
Згорають

Світи зриваються
Час свічки топить
Спить зарізаний Балкан
Поклавши лапу
На горло Европи

Травень 1991-го

2.

Церква не яблуко
Снаряди мов птиці
Біблійська мука
Огризок дзвіниці

Замість жаття — кляття
На городі вщерть — смерть
Діри у школі —
Знаки недолі

Сýдна година
Сусід сусідові — міна
Безкрáйня Крáйна —
Каїн до Каїна

А тих дванадцять?[1]
Що вони й хто вони?
Шкуринка з окрайця
Европа ні руху
Вершина цинізму
Без слуху і духу
І летять літаки — вóрони...

19 вересня 1991-го

[1] Дванадцять держав Европейської співдружности

3.

ПІСНЯ В ПЛЯШЦІ

Зі спадщини Осипа Мандельштама

Все переплуталось, та Вам хочу сказати:
Тут закінчилась Епоха Нова.
Все переплуталось, крихких слів не зв'язати:
Бароко, сецесія, слава Осієка жива.

Все переплуталось, та Вам треба сказати.
Це не у фільмі удар.
Все переплуталось, і страшно читати:
Підпали, масакри, Задар.

Все переплуталось, та Вам мушу сказати:
Хорватія — відчаю крик.
Все переплуталось, важких слів не сховати:
Снаряди, бомби, Дýбровнúк.

Усе переплуталось, та Вам можу сказати:
Останній це нам Братський Дар.
Усе розплуталось і солодко знати:
Свобода, правда, Вýковàр.

Грудень 1991-го

4.

Як і Новий Світ
Свободу здобувають
Її ніхто не вручає

Щоб була відкрита
Хорватія розбита
Як Колюмбове яє...

15-го січня 1992

Микола Миличевич

МОЖЕ, ТАК ЗАПИСАНО

Може, так записано
в таємничих книгах Долі,
що кожен народ багато разів
мусить страждати
від чуми, голоду, воєн
та інших лютих бід.
А потім минуть століття
і раптом
за невідомим законом часу
настане вирішальна мить,
коли згу́ба страшна грозитиме,
що означає бути чи не бути,
жити чи не жить.
І в ту страшну годину
увесь народ прокинеться
(бо інакше не може),
прокинеться, випростається і скаже:
«Тепер або ніколи!»
І море крови проллється
за те «тепер або ніколи».
Проллється, напевно, заради того,
що лиш той,
хто в цій крові омиється,
знову стане відродженим,
сильним і чистим.
Тому не плачмо!
Кров була нам суджена,
і смерть була нам суджена,
щоб могли ми із неї
народитися знову
для нового життя.

РОЗПИТИ ЖУРНАЛУ «IMAGO»

Які фотографії чи які фотографи з Центральної та Східньої Европи зробили вагомий унесок до европейської фотографії поміж 1985 та 1995 роками?[1]

Тетяна Павлова

Можливо дещо несподіваний результат дає історичний погляд на останнє десятиріччя у розвиткові фотографії Совєтського Союзу. Так само як і в минулі віки, коли багато імен, котрі зробили славу російській культурі, належали вихідцям з України (Гоголь, Рєпін та ін.), у сьогоднішній ситуації пріоритет у арт-фотографії належить Україні. Коли в 1972 році у Харкові з'явилася фотографічна група «Время» (найбільш відомі її учасники Борис Михайлов, Олег Мальований, Євген Павлов, Олександер Супрун) — це не було національним виступом, хоча родові риси української школи: драматизація, котра оживлює мітольогему про Україну як Російську Італію, естетизм та гедонізм у поєднанні з особливого роду брутальністю — вже натоді були ґротесково акцентованими. Це був перший осередок совєтського андеґраунду. У 80-ті р.р. харківська фотографія вже одержала світове визнання. Та її тріюмф у ці роки не був означений ні як досягнення Харкова, своєрідного культурного центру, ні навіть України. Це явище, котре ввійшло тоді до світового культурного простору, дістало назву «іншої совєтської фотографії», хоча характер феномену мав яскраве «місцеве» забарвлення. У самій фотошколі натоді з'явилася вже друга ґенерація авторів. Найбільш відомі з них:

---

[1] «Another Europska Photography» («IMAGO»), winter 95/96.

Віктор Кочетов, Роман П'ятковка, Сергій Солонський. Саме цей реґіон з багатьох обставин (політичних, ґеоґрафічних та історико-культурних) дав найбільш правдивий документ про життя совєтських людей, незважаючи на очевидне переживання арт-прийому у цій фотографії. Документальність, як така, в силу першопочаткової установки на фотоарт, стала тут радше явищем породжуваним ніж початковим, одним з багатьох параметрів артистичної гри, що й зберегло її від розміну на ходову монету. Та особливу значимість унесли українські фотографи у розмальовки. Розмальована фотографія — це основне, що внесли українські фотографи у світовий фотомузей. Тут має місце багато напрямів розмалювання, котрі класифікуються за ознакою — що також складає новацію — їх провокаційного характеру (у Михайлова, наприклад, він відверто компрометуючий).

м. Харків

Євген Павлов. З циклю «Скрипка»

Тетяна Глюшина

ЄВГЕН ПАВЛОВ. «ТОТАЛЬНА ФОТОГРАФІЯ»

Фотографічні зображення, створені Павловим, зв'язані з інтересом до внутрішнього простору людини, незвичайним проявом психічного та соціяльного життя. Цим шляхом він пройшов до ідеї тотальної фотографії, що повертає автору свободу, раніш закріпачену технольоґічними канонами. Йдеться про максимальне включення у зображення всього, що зустрічається на шляху творення. У своїй роботі він ставить знак рівности між «високими» зображувальними засобами, як, наприклад, живопис, і «низькими», включаючи пил та подряпини. Його перші кроки в творчости зв'язані з утворенням у 1972 році аванґардної групи харківських фотографів «Время», члени якої Б.Михайлов, А.Макієнко, А.Супрун і сьогодні є провідними в українському фотомистецтві. Група справила формуючий вплив на розвиток харківської фотошколи (поклавши початок цьому феномену), а також і на шлях української фотографії в цілому, довгий час лишаючись єдиним активним центром фотоаванґарду в Україні.

Перебуваючи в потоці групи, Павлов утілив ідеї нонконформізму тих років у великій серії «Скрипка» (1972 р.). Як виявила одна з нещодавніх виставок, на котрій відбувся її ретроспективний показ, ця робота не тільки не втратила своєї привабливости, але й знайшла додаткову. Можливо, це зв'язано з ностальґічним сприйняттям «Скрипки» у контексті руху совєтських гіппі та тріюмфального ходу музичної культури «Бітлз» на межі 1960-70-років. Автор досить точно передав цю гаму настрою, об'єднану макрообразом подорожі як переходу від зовнішнього світу до внутрішнього. Публікація «Скрипки» в 1973 році у журналі «Польське фото» супроводжувалася близьким по інтенціях коментарем Яна Сундерлянда, що убачив у ній притчу

про «могутність музики, здатної вирвати людину з пут цивілізації.»[1] Цей космополітичний трансстан історично і документально відображений у місцевому матеріялі з участю реальної групи «гіпуючих» юнаків (це було прообразом гепенінґу та акції), що адекватно передає настрій молодого автора, і хоч головною новацією роботи стало те, що тут була реалізована робота з оголеною чоловічою натурою з великою кількістю учасників, набагато ціннішим та перспективнішим виявилось утвердження в культурному просторі фотографії місцевого харківського оточення (тут підкреслено неефектного і навіть непоказного), її натурального життєвого ряду. У «Скрипці» виявилися як риси, що відрізняють усіх лідерів харківської фотошколи, — брутальність, експресивність та драматизація, так і риси його особистого стилю — особливе зрощення документалізму з режисурою та орієнтованість на культуру.

1980-ті роки стали часом змін: документальна та режисована фотографія, які досягли альянсу в «Скрипці», поділяються на два самостійні жанри, хоча і з мостом, через який вони обмінюються настроєм. Документальність тут нерідко використовується як рід фотографії, що вузько розуміється, режисована ж фотографія перетворюється в цілком мітольоґічну, яка уявляється автору більш адекватною.

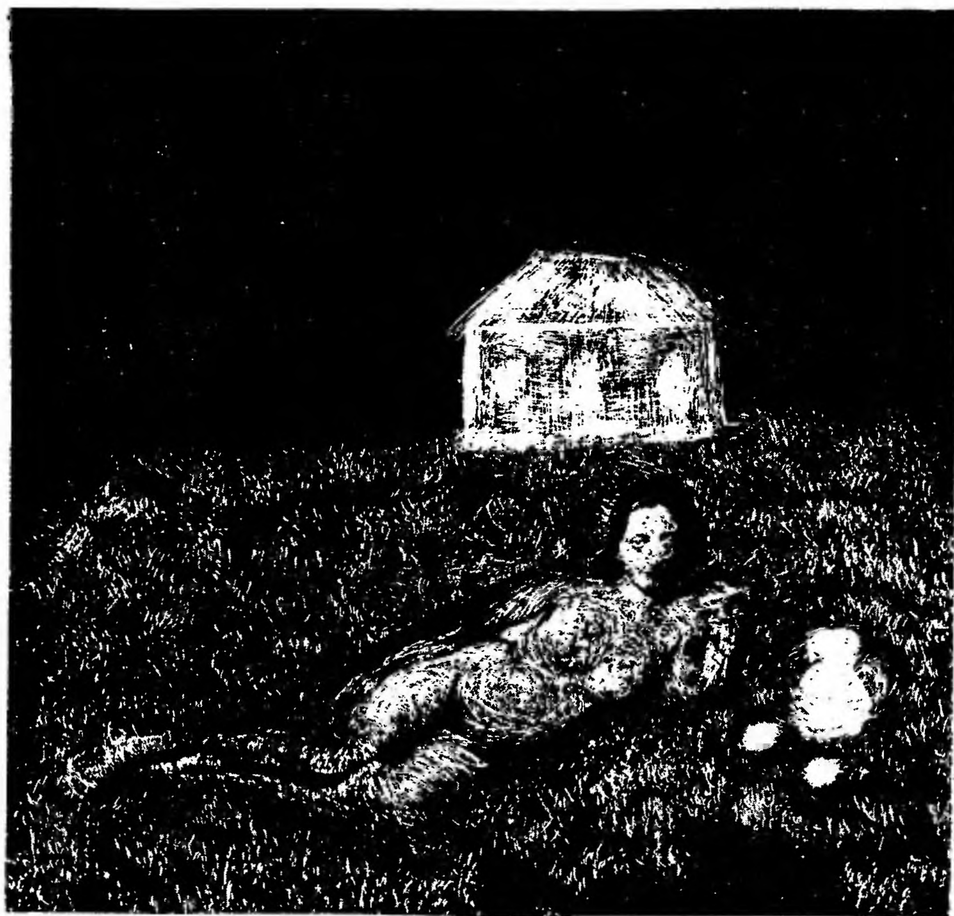
На цьому шляху в середині 1980-х років він робить спробу конструктивного підходу в монтажах, що принесли йому відомість, де випробується могутність фотографії, ставиться питання її універсальної спроможности. У зв'язку з цим Павлов говорить про реалізацію потреби в досягненні фотографією того рівня свободи у зображенні внутрішнього, уявного, який має живопис та інші давні види мистецтва. Тим часом як фотографії іманентно належить пріорітет у зображенні зовнішнього, де вона досягла найвищого пляну. Тому у приєднанні цих територій, так добре освоєних живописом, він побачив своє професійне завдання. «Сусідні види мистецтва, — говорить фотограф, — повинні урівноважувати один одного. Необхідні етапи, коли вони стоять поряд за рівнем доверешеного, реалізованого. Цей процес повинен привести до «нерозмежування», яке можна роздивляти як попередню фазу до стану «неподільного мистецтва», котрому відповідає тотальна свідомість». У монтажах орґаніка фотографії частково принесена в жертву розгорненій у них інтелектуальній мальовничости, проте тут досягнута безперешкодність дрейфу в часі. Водночас автор з'ясував для себе, що час у плястичному вияві — це багатомірність простору. Тому монтажам Павлова, особливо це стосується робіт «Майстерня» та «Наодинці з собою», властиві такі характеристики, як

[1] «Fotografie», 1973, № 1 (235), 10 (Poland).

«неоднорідність внутрішнього простору, наявність окремих ізольованих областей з ріжними законами, ґеометрією та розмірністю, можливість одночасного проекціювання одного й того ж об'єкта у різні зони внутрішнього простору, часта інверсія властивостей об'єкта при перенесенні з одної области внутрішнього простору в іншу і т. д.»[2] Названі роботи показують шлях створення Універсальної моделі існування засобами фотографії. Кожний з цих монтажів співвідноситься з історичними гуманітарними питаннями: творчости, часу та простору в «Майстерні», навколишнього оточення в «Альтернативі» та «Екольоґічному сні», самопізнання в «Контактах» та «Наодинці з собою».

При кінці 1980-х років Павлов дуже багато працює в документальній фотографії. Але, по правді кажучи, вона ніколи не була у цього автора власне документальною, він використовував типольоґію цього жанру, гру в нього. Тому така монументальна праця як «Архівна серія» по завершенню виявила структуру фотороману, що саморозвивається. І хоча породження має конкретну дату, 1988 рік, великий об'єм серії включає розрізнені знімки, зроблені протягом усього життя фотографа, починаючи з юнацьких любительських, та продовжує поповнюватися з його фотоархіву. Таким чином, «Архівна серія» охоплює великий історичний період. Ці «жанрові сценки», при всій їх легкости та ненав'язливости, поступово, крок за кроком, трохи відкривають усю глибину безодні між «розмахом ідей» та нікчемністю реалій того, що Павлов колись назвав «країною, де переміг сюрреалізм», перефразувавши відомий політичний льозунґ. Усередині цього фотороману, з його сюжетом, що безперервно змінюється залежно від компоновки світлин, існують постійні угрупування, які можна ототожнити з розділами, що об'єднуються за формальним чи іншими ознаками, наприклад: «сплячі», «сільськогосподарські», та ін. Усе це зведення марґіналій творчої фотографії Павлова не просто морфольоґізовано в цій серії, але й об'єднано специфічним формальним прийомом довільного уведення фарби в чорно-білу фотографію у вигляді кольорової ретуші. Механічні пошкодження, пил, подряпини, що звичайно приховуються, тут висуваються на передній плян. Уведення кольору у вигляді ретуші в знімки, що несе тут зародження розвиненого далі «ташизму», крім культурного контексту, виявляє й інший. Павлов проявив у них світ найдрібніших часток, що проникають у фотопроцес. У дефектах, що об'єктивно з'являються на плівці, він убачає потік нерозшифрованої інформації, виходячи з позиції невипадковости того, що відбувається.

[2] Е.Файдыш. «Измененные состояния сознания и цигун: секреты могущества даосских магов». «Цигун и спорт», 1993, № 1, с. 42—48.

Євген Павлов. Українська ніч

Те, що автор тільки усвідомив у «Архівній серії», у «Blatari vospoda» (1989)[3] він уніс навмисно. У цій серії та інших зображеннях поступово розвивається прийом накладення на зображенння певної графічної структури в аж ніяк не декоративному ключі. Це експресивний жест, що водночас знищує фотографію і створює її нову якість. І хоч за своїм характером це підтекст (чи навіть контекст), в окремих випадках він стає власне текстом, витісняючи у другий ряд сюжетне зображення, яким би значущим воно не було. Але у чому ж значення цієї макроформи, всередині якої розташовуються фотографічні факти сюжетів? Подріблення та упорядкування простору, що досягається з допомогою численних ліній та штрихів віддалено нагадує ті сучасні орнаментально-комбінаторні структури, на які О.Генісаретський[4] переніс висловлювання П.Флоренського про значення та зміст стародавнього орнаменту, який є найбільш глибоким проникненням у ритм та устрій життя, «надає наглядности деяким світовим формулам буття».[5] Тому живе поле цих світлин належить «монументальному мисленню та монументальному світо-відчуванню», яке властиве стародавньому мистецтву орнаменту.

Останній великий бльок «кольорових» (у першооснові чорно-білих) фотографій підсумовує весь попередній досвід роботи. Фотозображення підлягають аналізові, що виявляє їх справжню реальність. Але інструментом тут є вільний, незагальмований жест, що має значення для рукотворної фотографії, яку він робить. Зображення розшаровується у процесі роботи на декілька плястів: основного і тих, які створені механічним та фарбованим втручанням, монтуванням деталів і т. д. (аж до п'яти рівнів). Павлов широко впроваджує у фотографію живописну технольоґію. Правда, живопис відіграє тут незвичну для нього деструктивну роль по відношенню до власне фотографічного зображення. І це симптоматичне явище, що нагадує про досвід сучасного мистецтва, котре використовує нерідко для одержання якогось результату субстанцію руйнування (різні «неґативні об'єкти»). Але суто фотографічні втрати відшкодовані параметрами, які привнесені сюди живописом. У зображеннях породжується твор-

[3] «Blatari vospoda» — створена автором лінґвістична конструкція, що об'єднує за асоціятивною ознакою два змістовних значення: «блатари господа» та рос. «благодаря господу» («бла-гадаря воспода»). Латинське написання передає іронічно-ігрове відношення автора до цього виразу.

[4] О.И.Генисаретский. «Конструкция и композиция в иконологии П.А.Флоренского». (Труды ВНИИТЭ, 59, техническая эстетика) М., 1989, с. 50.

[5] П.А.Флоренский. «Анализ пространственности в художественно-изобразительных произведениях». Там само, с. 141.

чий простір кольору, що дозволяє говорити про кольорит у фотографії. Його аналіз виявляє в роботах Павлова головним аспектом кольорову контрастність. Саме кольорит, його багатство та складність роблять значущим нерідко кожний фраґмент зображення. Особливою сутестією в них наділені червоний та зелений кольори. Ґрунт чорнобілої фотографії додає до них чорний колір. Виявлення цієї тріяди (червоний, зелений, чорний) прояснює і глибокі основи колірного ряду в роботах Павлова, нагадуючи про національну традицію, якою є кольорит української ікони. І ширше, фантастична для фотографії розкутість живого та яскравого кольору тут зв'язані з такою характерною рисою української культури, як гедонізм, що можна знайти в творах Гоголя, Левицького, Рєпіна (що характерно і для кольоризму харківської фотошколи в цілому). Сам же тип роботи з кольором у його світлинах, де переважає спонтанність, можна ідентифікувати із стилістикою ташизму (художньої системи, що будується на довільній знаковости кольору). Вільні форми кольорових плям нерідко відіграють у роботах Павлова проявляючу ролю, будучи безпосередньо зв'язаними з його емоційністю та інтуїтивністю, тому що «безформний образ, — за словами Г.Ріда, — лежить глибше, аніж у підсвідомому світі».

Відштовхуючись від культурних текстів, значущих сюжетів не тільки своїх ранніх фотозображень, нині Павлов увів у фотографію фактор безпредметности, наблизивши її до умов безпрототипної творчости.

У цій свободі, яку він надає фотографії в її існуванні, і міститься принцип тотального мистецтва, як мистецтва, що не знає технолоґічних кордонів, у якому він бачить прообраз мистецтва найближчого майбутнього.

м. Харків

Роман Качурівський

Роман Качурівський

У ДЗЕРКАЛІ МЕТАМОРФОЗ

ЗОЛОТОМОРЕ

— Чогось мені бракує, мамо,
хоч ніби є довкола все.
— То ти напевне, сину, хворий,
хвороба ж сумніви несе.
— Ні, мамо. Довгими ночами
в очах стоїть золотоморе
валами-дзвонами густе...
— Та що ти, сину, в нас же степ!
— ...а я наплечника одягну
і через степ, коли спите,
іду за перший, другий обрій, —
за третім обрієм, говорять,
вже видно море золоте.
— А може, сину, море інше?
— Ні, мамо, іншим не назвати:
там би наклепник чорноротий
не виливав помий на тата.

Там люди чисті і красиві,
і кожного хвилює пошук, —
я хочу бути, мамо, з ними,
лише зібратися не можу...
— Не побивайсь, ти будеш з ними
благословен слізьми моїми,
єдиний, карookий мій...
Зове, болить золотоморе.
І діти йдуть в його простори.
Батьки лишаються самі.

* * *

Не чіпаймо наші давні рани,
кривди не пригадуймо старі:
є земля, в якій лежать гетьмани.
є земля, в якій лежать царі.

І над тими — полинові зорі,
попелу незміряна верста,
а над цими — ліпота соборів,
храмів облямівка золота...

Але серцем прагнеться забути,
ради дружби вимести з душі
спомини про дибу і шпіцрутен,
пам'ять про остроги й шалаші,

бо віднині, як би хто не гейкав,
як би хто не тіпався од зла,
не пішлем покірно соловейка
в кігті двоголового орла.

І береза кетягам калини
не заступить простору гіллям:
світ між нами не зійшовся клином —
воля нам і нашим кораблям...

Тільки хай до пристаней обнови,
до причалів радісних світань
не спішить за нами безголовий
рецидив імперських зазіхань...

* * *

Моя забудькувата пам'ять
моя безпам'ятність дурна
я в пеклі довго був і там я
галюцинація одна
тобою мій народе жив я
твою ментальність прославляв
ти сіяв лан ти в пору жнив'я
не ївши сам сусідам слав
ужинок щедрий і при цьому
згинався вдвоє твій хребет
володарю свойого дому
признайся сумніви тебе
бодай чи раз хоч облягали
чи раз хоч морщили чоло
чому тобі волає *мало*
чуже забрідне помело
чому утробу цю неситу
ти гострим не протнеш серпом
а лиш покірно чолобитну
все б'єш зачумленим чолом

* * *

Колись давно у тридев'ятім царстві
жив чоловік, що знався на бляхарстві:
вкривав дахи будинків і сушарень,
виковував корони криницям,
так що на нього в Суд Верховний
хмари
писали в гніві скарги без кінця...
А ще він вмів запаювати діри
на денці мисок, баняків, котлів.
Про це прочув цар іудейський Ірод
і привести лудильника звелів.

— Щось в мене, майстре, з головою сталось!
Лудильник глянув і зітхнув: — овва,
без розуму лишається на старість
твоя бляшана, царю, голова...

Упав бляхар під шаблею кривою,
кров розпливлася плямою рудою...

Та пляма спонука й мене порою
між людом ширше вуха розтулить:
йде цар новітній площею міською,
кива навстріч підлеглим головою,
а в ній не розум — бляха деренчить...

* * *

Не час розводитись про космос
Коли машин стрімка ріка
З важким од грузу перекосом
Крізь шлюзи митниць витіка

По закордонницях за межі
Народних шлунків та ротів
Коли всі бабілонські вежі
Симпатій наших і чуттів

По черзі валяться а стіни
На порох кришаться притьмом
А зір пророків України
Суцільним робиться більмом

Аби не бачити нічого
Ні за і ні перед порогом
Госпóди власної де вже
Закону й пес не стереже

А поїзд злагоди *поїхав*
Ревуть перевертні з боліт
І сатана з єхидним сміхом
Мотає патлами услід

У ДЗЕРКАЛІ МЕТАМОРФОЗ

...і прагнеться добреньких всіх до пекла
спровадити на виховний урок,
щоб вчителька, стара чортиця Фекла,
втовкмачила їм, що таке добро.

Щоб їм казала: — Схаменіться, шельми!
Добро — не словеса, красиві вельми,
якими сипле баритон чи альт,
а спільна дія, що смолу пекельну
невтомно перетворює в асфальт —
шлях до сердець людських через
пустельну
югу на рівні величавих Альп...

...а злющих прагнеться у рай післати,
щоб всі вони впродовж одного дня
навчились зло на жорнах розтирати
у порошок, скажімо, для прання.
Щоб гримала на них Секлета-праля:
— Каналії, роботи в нас чимало —
потрібно обіпрати цілий світ.
Тріть порошок, крутіть невтомно жорна, —
хай із нутра душа виходить чорна
і в чесний перетворюється піт.
Вас по трудах земля жде неповторна.
і квіти. І токайське на обід...

* * *

Лежать слова у стосах книг, як мумії, —
в гробах томів їх давня слава спить.
Сидиш над аркушем і думаєш: «Кому ї
під голову сьогодні постелить?

Співцю красот чи торгівцю-політику,
чи спекулянту почуттів людських?»
Встають слова із стосів книг на мітинґу —
і моторошно робиться від них:

гадюками повзуть в лайливі випади,
на глузд здоровий злісно цідять жовч.
І хай з колоди літ валетом випаду,
собі тихцем наказую: помовч!

Бо ким є новоспечені месії,
рятівники утрачених чеснот,
якщо їх «глас» не спричиняє дії,
котру б сприйняв і підхопив народ...

З ПОТОКУ СВІДОМОСТИ

Люблю читати книгу днів минулих.
Микола Шуть

...летіли сотні повз ріллю,
у путівець ковзький не грузли...
Я темп, я шал, я ритм люблю,
в мені бринить стонадцять музик.

В мені — та що там у мені —
в леґенді, у прадавній пісні
Трясило скаче на коні,
Хмельницький в бік рушає Вісли...

І всюди — цокоти копит,
і коршаків на трупах зграї...
І милий серцю краєвид
в мені з руїни восресає.

В незмірних далечах земних,
в глибинах їхніх зримо бачу
разками вкраплену у них
звитяжну славу, кров козачу...

ДОМІНАНТА

І

...Наполеон годин чотири навчився спати на добу в шатрі чи в затінку мортири, яка завершила стрільбу. Не раз, було, стирав кваппливо з мундира хусточкою кров. А пив і їв, і чувсь щасливо вже там, де з військом увійшов. Однак фортуна нелукава його турнула з-під крила, бо вся його фальшива слава лиш завойовництвом була...

II

...а цар Микола з Петербурґа (персона вельми недолуга в мистецтві ведення боїв!) ґінцями посилав накази, щоб армія ішла відразу туди, куди він повелів. А сам, хоч пороху не нюхав, не мерз ні разу на посту, від свити дифірамби слухав про власну в світі ваготу, бо підкорив кавказьких горців, зухвалих покарав угорців, повстанців польських за Урал заслав товкти водичку в ступі, чим і підняв на вищий ступінь самодержавний ідеал...

III

...а розкріпачений Шевченко, вояк-непослух, бунтівник, промовив кілька слів простеньких — і Бонапарт зі сцени зник. А фразу вимовив зухвалу, на мить нахмуривши чоло, — і цар звалився з п'єдесталу, немов його і не було, бо в казематі на папері слова ці проросли, мов хліб ненависти, як для імперій, так і для царственних осіб...

* * *

1

Хлопці літо скосили косами
і воно загойдалось враз
неодквітних медів торосами,
як у просторі час...
і, здмухнувши із калача сіль,
а з очей порошинки днів,
простір теж загойдався в часі
міріядом світів...

2

Маківками волого зблискують
пограбовані храми ялиць.
Поміж ними в киптарику блискавка
палить сміття дрібниць.

Плотогони смолистими веслами
від причалу відштовхують смерк.
Черемош уливається весело
в Пруту пінявий глек.

З бороди мудрий джин Хоттабич
рве, примружившись, волосок —
й, над Карпати злетівши, дараби
креслять шлях до зірок.

* * *

В порічках дощ передосвітній
бурмоче пісеньку стару.
Струмок заплутався в яру,
а дятел дзьоб встромив в кору
і спить на груші край дровітні.

Аж ось почавсь світанок літній.
І лячно чаплі перелітній.
В казармах військо устає,
ногами в плац бетонний б'є,
аж гук розходиться всесвітній.

Читаю в книзі заповітній.
чорниці, солодом вагітні,
не просять солі у бору.
А далі я не розберу,
бо й сам в подібну входжу гру.

Якщо жнива почнуться в квітні,
то я від сміху помру.

ЗА ГОЛОСОМ ЛОРКИ

Я люблю дивовижні хвилини
(«Подивіться!» — до ближніх кричу!),
як по ягодах спілих малини
волонтери сліпого дощу

пробігають, ковзають і рвучко
западаються в нетрі кущ.
Аґрус вбрався в тоненькі колючки
і стоїть на доці без плаща.

А в корівник возів кавалькада
свіжу пашу везе на обід.
Гребінь півня — крисаня алькада,
їй привітно здіймається вслід.

Промінь, хмару одсунувши, мріє
про новенький для бульби узір.
Гуркіт грому, як плач сиґірійї,
на гітарний ляга перебір.

прибувають іздалеку гості
і спиняються раптом на мить,
бо повітря, заскливши весь
простір,
їм про втрачені роки дзвенить...

м. Львів

Євген Павлов. Без назви

Ігор Кулаков

СУД

ОКСАМИТ КРІСЕЛ. Суддівські мантії, запорошені перуки. Короткозорі очі. Страшний суд.

— Підсудний, Ви маєте щось сказати на своє виправдання?

— Я...

— Винен!

Оскарженню не підлягає. Вину спокутують вином, що ж, скупайтеся у вині! Але відчуваєш — там розчинений присмак крови, а хліб, як і раніш, тхне плоттю.

Першого травня було хмарно. Діти будували палаци, а ми, співаючи, йшли головною вулицею, у наших душах, очах було свято. І раптом — дощ, каламутні краплі якого замішані на сльозах Джордано і попелі «Челленджера». А нам що? Молодо — зелено і зовсім не соромно.

Нічого не змінилося відтоді, хіба що друзі подорослішали. Вони знають більше, ніж хотіли, і гордують цим, але вчора один з них шепнув мені, що дуже страшиться Суду.

— У Феміди давно вже не зав'язані очі. Вона надто підглядала з-під пов'язки...

— І була осліплена власним мечем. Тепер можна чекати справедливости для всіх...

Тільки б дізнатися, що таке справедливість.

Здається, що й я звик страхатись — у мене на диво тихо, все рідше трапляється травень, на вікні розквітає герань, а з обкладинки порноґрафічного журналу чистими оченятами дивиться дівчинка на ймення Саманта Сміт.

БОГ ДОЛОНЬ

1

Варто було б написати про те, як бог дощу босоніж пробігав вулицями, але ти не повіриш у бога дощу, йдеш назустріч перехожим, йдеш на зустріч із перехожим, видивляючи у мерехтінні парасоль його обличчя й посмішку. Дивишся в далину, а він — ось він — поруч, відбиває у калюжах чечітку, стрибає парасолями, але ти не бачиш його, бо він — бог дощу.

2

Колись збожеволілий від викидня пілот рвав рукави сорочки в надії, що хтось пробачить його. Плечі були в рубцях від гамівної тканини. Бог мстивий.

Хто повірить в те, що пілотом був я? Я прокидався, коли з тиші народжувався бог твоїх очей, я йшов назавжди, коли бог твоїх долонь лягав мені на плечі.

3

Кожен вигадує богів собі за зростом, все життя по тому смакуючи об'їдки їхніх жертвоприношень.

* * *

ПРИМІРИВ МІСТО. Тисне. Не зміг витримати, зрікся, але місто — очі приблуди — дивиться з докором, і мені соромно за зраду, яка мала б статись. Місто, ім'я якого важко згадати, як товариша, що давно покинув, кривить вуста в нервовій посмішці, раптово повертається і йде, б'ючись серцем об бруківку Володимирської вулиці.

ДЕЩО ПРО ІСТИНУ (ТОМУ МИ ТУТ)

Дим і квіти біля крематорію на Байковім. Покручені горобини. «Не хочу бути, як ці дерева» — промовила Оксана. Її котячі очі цього разу казали правду — кішки чутливі до смерти, вони можуть читати в темряві.

Чому я знов прийшов сюди? Бо я теж крематорій. Дуже зручно — гори-гори-ясно — а потім розвіюєш чи ховаєш — за бажанням. Хоча б заради впевнености, що людина, яка зараз зі мною, не скуштує падла. Тому ми тут.

Життя піде далі, за ним почвалаємо й ми, зупиняючись часом біля води. Може, побачимо, як з піни народиться істина, візьме, граючись, за руку чи ребро і відведе спати.

Якщо буде у настрої, спитає про останнє бажання. Вона знає відповідь.

— Панно, я й так — попіл. Поставте хрест. Якось уранці здійметься він у небо і полетить із такими ж, як він, лелеками.

РОЗ'ЄДНАННЯ

Ангеле мій, було жарко; біля палатки з напоями Єва, спокушена спекою, поклала руку мені на рамена. Я не можу бути Вашим чоловіком, якщо хочете, я стану Вашим сином і тим самим увійду до історії. Простакувате сонце, воно не знає, що схоже на вибух атомної бомби. Хоча цього разу

Das ist natürlich Atombombe!

Банальна Атомна Бомба.

І ми знову в танку роз'єднання — метнулися д'горі Єва і син, Трістан і Горгона, Христос і Сальєрі. Ґістерично затряслися стіни — то був останній день раю.

Брамники стриптизують, спадає одяг, із колишніх кишень сиплються срібляники хабарів, усе зникає.

Процес, пророкований одним з апостолів Нотр-Даму, сягає свого гепіенду.

Ангеле мій, відколи я не можу спати на спині, ми знову разом. Погладь мої крила, вони так потребують ласки. Зрання, виходячи на ґанок, я буду співати тобі альпійських пісень з характерним йодлем — адже ти так любиш мій горловий фальцет. Вибач, що встав удосвіта — мені просто знову наснилася бомба.

Ганна Лемещенко

ДІЯЛЬНІСТЬ У «ПРОСВІТІ» КОСТЯ І СЕВЕРИНА ПАНЬКІВСЬКИХ

Життя та творчість братів Паньківських: Костя (1855—1915 р.р.) — громадського діяча, видавця, економіста і Северина (1872—1943 р.р.) — актора, режисера, театрознавця, перекладача творів европейської драматурґії неодноразово були об'єктом досліджения багатьох наукових праць та енциклопедичних видань, у яких можна віднайти і матеріяли про їхню діяльність у товаристві «Просвіта».

У фондах Державного музею театрального, музичного та кіномистецтва України зберігається автобіоґрафія Северина Паньківського[1], що написана ним 21 квітня 1941 року. Через призму цього документа та інших матеріялів, що знайдені нещодавно в київських і львівських архівах, досліджуються маловідомі факти особистого та творчого життя Костя і Северина Паньківських.

Аналізуючи внесок у справу «Просвіти» кожного з них, звичайно ж, треба зазначити, що доробок Костя Паньківського більший і вагоміший, хоча й творча спадщина Северина не менш цікава — цікава вона ще й тим, що діяльність молодшого брата на просвітянській ниві розвивалась на наддніпрянському терені.

Ідеал служіння громаді був для цих двох діячів культури дороговказом у громадській і творчій роботі. Кость Федорович 1907 року в автобіоґрафії писав: «Я не пхався ніколи. Моїм ідеалом було бути добрим. Як можу і вмію пхаю нашу нужду наперед»[2]. Із споминів Северина: «Мій брат Кость дбав, щоб з нас — молодших братів і сестер виховати громадян. Він казав мені: «Suprēma lex salus rei publicae!» («Найвищий закон — добро громади!»[3]).

---

[1] Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України. — Ф. № 8840-с.

[2] Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаника. — Рукописний відділ, ф. № 507/12, п. 1.

[3] Центральний державний історичний архів України у м. Львові. — Ф. № 514, оп. 1, од. збер. № 102. С. 19.

Знайдені архівні матеріяли повідомляють про життя і пост-просвітницьку діяльність Костя Паньківського у 1915 році. Депортований як заручник у м. Київ Кость Федорович передає в дарунок київській «Просвіті» книги, видані у м. Львові протягом 1890-х — 1910-х років. Рештки цього дарунку збереглись у невеликій кількости у фондах ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського. Про цей дарунок нагадує збережений у відділі рукописів цієї бібліотеки своєрідний рукописний бібліографічний список (на вигляд це алфавітний альбом в оксамитовій обкладинці), що має назву «Спис книжок Костя Паньківського у Львові»[4]. Серед найменувань подарованих книг знаходимо твори Куліша, Шевченка, Франка, Кропивницького та інш.

Про окупацію російськими військами Галичини та про знищення галицького культурного середовища Кость Федорович пише статтю «Східня Галичина (Галицька Україна) на початку великої европейської війни 1914 року», текст якої Сергій Єфремов подав у часописі «Наше минуле»[5]. Ця стаття «...робила величезне враження своєю фактичною стороною та об'єктивним спокійним тоном» — зазначає у передмові публікації С.Єфремов. Реалії приходу російських військ зафіксовані Костем Паньківським літописно: «...Як москалі займили місто Львів, російський губернатор Шереметєв зажадав, щоби місто Львів дало йому 16 заложників, а то: 4 «мазепинцев», 4 «руссофилов», 4 поляков і 4 жидів. Українськими заложниками були: о.Боцян (ректор духовної семинарії), Микола Заячківський (директор «Народної Торгівлі»), д-р Лев Гірняк (професор), Павло Войнаровський (студент). Помічник Шереметєва заборонив друкувати «Діло» і казав на «Просвіті» вивісити російську хоругов, бо інакше камінь на камені лишиться з дому «Просвіти»[6].

Померлого у м. Києві 3 листопада 1915 року Костя Паньківського спочатку похоронять у Києві, лише пізніше родина зможе перепоховати його на львівській землі. У листі Йосифи Паньківської — дружини Костя, адресованому 1923 року Марії Грінченко[7] читаємо: «...Спитайте, що з гробом покійного мого мужа, чи домовина все ще в тій провізоричній гробниці, чи може де перенесено...» турбується вона й про Северина: «...Будь-ласка напишіть, що діється з Северином, хотіла пару разів до него писати, але казали мені, що він ховаєсь, то ж

[4] Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В.Вернадського. — Рукописний відділ, ф. № 114, № 81.

[5] «Наше минуле» — 1918, № 1. С. 57—65.

[6] «Наше минуле» — 1918, № 1. С. 63.

[7] Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В.Вернадського. — Рукописний відділ, 111 43400.

боялася звертати на него увагу. ...Напишіть, що діється з Северином і його дружиною (Марією Малиш-Федорець — *Л.Г.*)».

У цей складний час Йосифа турбується про брата свого чоловіка, як турбувався про нього Кость протягом усього свого життя.

Під братовою опікою формувалися світоглядні і творчі орієнтири Северина Паньківського. Кость подбав, щоб молодший брат (вікова різниця між братами складала 17 років) отримав освіту «...в єдиній тоді під сонцем українській академічній ґімназії у Львові»[8]. Про ґімназіяльне життя Северин Федорович згадував: «...Багато було між учителями тодішньої ґімназії поважних заслужених громадських діячів. Згадати тільки добродія Гладиловича, письменника-драматурга Григорія Цеглинського, Костя Лучаківського, композитора Анатоля Вахнянина, братів Петра і Ілярія Огоновських, Олександра Борковського, Сидора Громницького, Подолінського, Івана Верхратського — дослідника на полі мовознавства й багато інших. ...Священиком ґімназії був о.Василь Ільницький»[9]. «...У нас в ґімназії був свій прекрасний хор. Дириґентом його був один час Остап Нижанківський, а згодом Роман Красицький, який сам мав доброго баса...»[10]. У цих спогадах є згадка і про галицького громадського діяча, мецената Володислава Федоровича, якого напередодні першої світової війни було обрано почесним членом «Просвіти»: «...До мого виїзду на Велику Україну, себто до 1897 року, був у нас в Галичині один-однісінький дідич-українець Володислав Федорович, який мав село Вікно, а в ньому фабрику килимів. Він жертвував Львівському товариству «Просвіта» кілька тисяч ґульденів і став народнім добродієм-меценатом. ...Так, це був єдиний у нас дідич-українець на всю Галичину — всі власники більших маєтків були поляки або євреї»[11].

У своїй творчій роботі Северин керується просвітницькими ідеями, перейнятими від старшого брата. Як і брат Кость Северин збирає фольклор (згадаймо виданий Костем 1888 року «Руський співаник», який високо поцінував Іван Франко). З голосу Северина фольклорист Андрій Конощенко записав багато українських пісень з його західньоукраїнського репертуару, серед яких є пісні, співані в селі Ришкова Воля — батьківщині Паньківських. Записано також текст

---

[8] Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України. — Ф. № 8840-с.

[9] Центральний державний історичний архів України у м. Львові. — Ф. № 514, оп. 1, од. збер. № 102. С. 16.

[10] Центральний державний історичний архів України у м. Львові. — Ф. № 514, оп. 1, од. збер. № 102. С. 9.

[11] Центральний державний історичний архів України у м. Львові. — Ф. № 514, оп. 1, од. збер. № 102. С. 17.

народньої пісні, якою Северин прощався з матір'ю, від'їжджаючи до трупи Марка Кропивницького:

Та згадай мене, моя стара нене,
Гей, як сядеш увечері їсти,
Десь моя дитина в далекій стороні
Та нема від неї вісти.

Плідна робота Костянтина у видавничій справі (видавець серії «Дрібна бібліотека», редактор журналів «Зеркало», «Батьківщина», «Дзвінок», редактор щорічних «Календарів Просвіти») спонукала Северина до участи у виданні часопису «Театральні вісти», що зародився в активному творчому середовищі — у театрі Миколи Садовського, на сцені якого виставлялась нова драматургія Лесі Українки, Володимира Винниченка, Спиридона Черкасенка, Людмили Старицької-Черняхівської. У редакційну колегію входили С. Черкасенко, С. Бондарчук, Л. Курбас, С. Паньківський та інш. Новостворений часопис на своїх сторінках висвітлював події театрального життя України. У кожному номері друкувались праці теоретиків і практиків европейського театру в перекладах Леся Курбаса та Северина Паньківського.

На сторінках «Театральних вістей» Северин Паньківський друкує статті-відповіді російському театральному критикові Олександру Куґелю. Початком цієї полеміки була публікація Олександра Рафаїловича Куґеля в журналі «Театр и искусство» (1917 р., ч. 26), де він писав «...об украинском театре, господине Винниченко и о начавшемся уже искусственном вытеснении русского театра из Киева». Куґель закликав читачів не вірити в «...сентиментально-идиллистическую революционную игру в автономию самоопределяющихся украинцев». Паньківський пише про право нації на власне державотворення і творення власної культури. Та Куґелю, людині з імперським мисленням, думки Паньківського здаються «издевками». У числі 39 журналу «Театр и искусство» Куґель у черговій статті ображає Паньківського, називаючи його «наивным учеником хитрых немцев», «украинским театралом» (?!). Зневажаючи професійність опонента (на той час виповнилось 20-річчя творчої діяльности С.Паньківського) Куґель постійно від професійної полеміки переходить до політичної. Достойно і арґументовано висловлює свої політичні міркування Северин Федорович у своїй статті «Джентельмен із Петербурґу»[12], все ж повертає розмову до проблем театру, зазначаючи, що «...театр є культурна цінність. ...Ненавидіти чужий театр може тільки дикун - шовініст».

[12] «Театральні вісти» — 1917, № 9—10.

Редакторська і перекладацька роботи Северина Паньківського в часописі «Театральні вісти» — це лише один пляст його багатозмістовного творчого життя в Театрі Миколи Садовського в період 1906—1919 р.р., у якому він зміг творчо самореалізуватись не тільки як автор, а й як режисер та перекладач творів европейської драматургії. Так у його перекладі (а Северин Федорович знав багато мов: латинь, польську, німецьку, російську, французьку, жидівську — іврит і идиш) та в його режисурі на сцені українського театру в Київі у Троїцькому Народньому Домі з'являються вистави: «Загибель «Надії» Г. Гайєрманса, «Моральність пані Дульської» Г. Запольської, «Каштелянський мед» Ю. Крашевського та інш.

Членство С.Паньківського у «Просвіті» поки що документально не підтверджено. А ось про його участь як актора у творчих заходах «Просвіти» довідуємось із анонсового повідомлення ґазети «Рада» про заплянований на 27 листопада 1908 року «...концерт «Просвіти», присвячений пам'яти Івана Котляревського, в якому візьмуть участь Марія Старицька і Северин Паньківський — будуть читати вірші - посвяти Тараса Шевченка, Миколи Вороного, Олени Пчілки».

У цитованій «Curriculum Vitae» [13] Северин Федорович пише: «...В 1921 голодному році я виїхав з гуртом акторів з О.Корольчуком на чолі, у Роменський театр «Просвіти», де працював поки цей театр не виїхав у мандри по провінції...»

Діяльність цього театрального колективу не вивчена, чекає на театрознавче дослідження. Важливою інформацією для цієї дослідницької роботи буде спогад актора Василя Яременка: «...Ще в 1918 році Роменське товариство «Просвіта» зорґанізувало український театр на чолі з художнім керівником — відомим художником-скульптором І.П.Кавалерідзе. 1920 року у Київі почався голод, заробітки акторів були остільки мізерні, що їх не вистачало навіть на хліб, актори змушені були тікати на провінцію, шукаючи хліба. Приїхав до Ромна Олександр Іванович Ковальчук і запропонував влити до нашого складу кваліфікованих акторів. Через тиждень кияни були вже в Ромні — актори Затиркевич-Карпинська, Малиш-Федорець, Хуторна, Корольчук, Паньківський, Овдієнко та Горицвіт»[14].

Новознайдені архівні матеріяли по персоналіях Костя і Северина Паньківських доповнюють панораму сподвижницького життя цих двох українських інтеліґентів, які, співпрацюючи з «Просвітою», дбали про розвиток національної культури.

[13] Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України. — Ф. № 8840-с.

[14] «Річник українського театрального музею» під ред. П.Руліна. К.: 1929.

Микола Луговик

ОЛЕКСА ГАЙ-ГОЛОВКО

У листі до мене Олекса Гай-Головко пише: «...як Ви бачите в моїх творах, я в дуже гострій формі боровся словом з московськими окупантами Української землі. Тому під час війни і по війні енкаведисти із звірячою запопадливістю полювали за мною». До речі, полювали за Гай-Головком і ґестапівці, вважаючи його учасником львівського підпілля, яке згуртувало довкола себе у часи окупації відданих борців за самостійну Україну. Не терпіли цього ні чужі, ні «наші»: митрополит Андрей Шептицький вирвав Олексу разом із кількома патріотами із німецьких застінків, де він чекав смерти, а від «своїх» доводилося скитатися в далекій чужині в таборах репатріянтів і також звідати енкаведистських допитів і знущань. Коли б Гай-Головко не втік з-під пильного ока конвоїра, вже давно б не було його на світі. Порятувала чужина, хоч тяжко казати — мачуха вона нібито, а порятувала. У 30-их роках був знаний як поет, путівку в літературу вихованцю Микити Годованця (як усі здібні діти відвідував у школі літгурток, яким керував тоді сільський учитель, нині визначний байкар) подав Петро Панч. Його вірші подобалися Тичині, Рильському. Хоч перегодом доля і життя поставили його з ними на ріжні стежки. За тоталітарного режиму про творчість Олекси Гай-Головка не могло бути й мови. Тільки нині стає відомим в Україні його поезія (покищо — поезія), хоч на черзі в нього жорстока проза, оповідання, повісті. Слово про наш многостраждальний народ, долю народню. Недавно, як більшість письменників західньої діяспори — поновлений у Спілці письменників України, адже був прийнятий ще в тридцятих. Проживає нині в Канаді, є найвідомішим письменником з-поміж старшого покоління. З Харковом пов'язано чимало в його житті, до війни тут працював у «Червоному шляху», жив і писав, боровся за Україну — вільну.

м. Київ

Олекса Гай-Головко

ДУША МОЯ ДОДОМУ ЙДЕ

ДО МАТЕРІ

Гриміли бурі, грали грози,
Руйнуючи життя земне,
З очей твоїх лилися сльози,
Щоб лиш побачити мене.
І, мріючи про свого сина,
Ти знала, матінко моя,
Що у тяжких шляхах чужинних
У думах був з тобою я,
І завжди рвався у дорогу
До тебе, любая, прийти,
Та замість стрінути живого,
Про вбитого почула б ти.
Тепер я плачу і горюю
Під згірклим часом зим і літ,
Що не провів я дорогую
Тебе в безжурний тихий світ.

РІЗДВЯНА НІЧ 1933

Коли різдвяна зіронька зійшла,
Ми в хаті швидко вікна затуляли,
Щоб іроди червоні не напали
І не внесли пекельного нам зла.

Це ж Ніч Різдвяна в гості надійшла,
Яку сердешно в горі ми благали,
І у безхліб'ї кришечки ховали,
Щоб їжа для Дитини Божої була.

Зеренця їли ми, позбирані в соломі,
Гамуючи молитвами голодну втому.
Читав приховану Євангелію хтось.

Колишніх дзвонів линсь до нас відгомін,
І що між нами був народжений Христос, —
Це добре відчували ми — сіроми.

* * *

Мав щастя вік отут прожити
У гостині пишної Землі.
Йшла зо мною радість сумовита
У тусклім світлі і в густій імлі.
Але я не гнувся в вітровінні
І в боях нерівних не упав,
Віддавши щиро Україні
Все достойне, що в душі я мав.
І тепер я словом до вас лину,
Нинішні й прийдешні земляки,
Не давайте зняти з України
Волі й незалежности вінки.
Час не жде, я мушу залишати
Землю і життя, що в ній гряде,
Та в дорозі цій не буду горювати,
Бо душа моя додому йде.

* * *

Ходив у лісі снів сьогодні знов я,
Снував нитки думок по втраченій землі.
Пив келих болю за її здоров'я
І виглядав проміння у її імлі.

Не знав, чи вигляну його я
Під час моїх сумних осінніх днів.
Але я вірю, що тяжка неволя
Злетить із наших сіл і городів.

Бо ж на святій Землі неволі рати
Не втримались ніколи і ніде.
З вогнем і димом зникли супостати
Звідкіль назад ніхто вже не іде.

Лише тоді погаснуть наші болі,
Як наших трунарів покриє цвіль густа.
Уклечають себе й вінки одягнуть волі
Відроджені поля і села, і міста.

І дні розплющать очі свої знову,
Земля прокинеться від зоряних пісень.
Освітить нас народження Христове
І виведе Вкраїну з ночі в день.

МОВА

Мова — це людськії очі,
В яких відбивається світ.
Без мови — присплять тебе ночі
І разом з тобою твій рід.

Мова — це людськеє серце,
Господар твого життя.
Без мови — для тебе смерть це
І роду — без вороття.

Мова — душа в твоїм тілі,
Душа — це Господь у тобі.
Якщо твоя мова зітліє,
То Господа втратиш у собі.

Та з честю, що квітне з тобою,
І страхом — цього не будé:
Тримай рідну мову живою,
Врятуєш свій рід і себе.

м. Суррей

Олег Коцюба

УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНИ ГІТЛЕРА

Роман*

Канцлерам Федеративної Республіки Німеччини, політичним діячам, які в короткий історичний строк перетворили розбійницьку країну, бідну, розгромлену і знищену антигітлерівською коаліцією, в цивілізовану світову державу.

Автор

«Невпокореність — не просто одна з форм захисту особистости, а форма людського існування...»

П.Загребельний

«Я хочу довести, що той, хто чинить достойно і шляхетно, тим самим знаходить у собі сили переносити нещастя...»

Р.Ролан

НАПІВЗАБУТЕ ЛІТО 1943-го РОКУ

Частина перша

НЕ ВИСТАЧАЄ КИСНЮ!

Чотири роки триває англо-американсько-німецьке протистояння, що заслужило назву «дивна війна». Противники бльокують один одного, руйнують з повітря великі міста й промислові центри, топлять кораблі, погрожують один одному нечуваною висадкою морського десанту. Але фактично і та й інша сторона чогось вичікує.

* Стилізований як спогади цивільного полоненого.

Тим часом німці в райху[1] тугіше затягують пояси.

У парках і скверах, у дворах і на бальконах заслужені пенсіонери умоглядно переносять шахові перемоги з шахівниць у степи між Доном і Волгою.

У місті працюють театри, цирк, філярмонія, ресторани і пивниці. Продаються і купуються квіти. Молоді німці одружуються і все ще добровільно їдуть на війну, молоді німкені народжують дітей, а також працюють не лише в загонах «арбайтсдінст»[2], але й на військовому виробництві.

Матері родин і бабуні сушать собі мізки думками, де без карток купити півкілограма кісток, кілька кілограмів картоплі.

На фронтонах великих будинків, на парканах — плякати, оголошення, реклями. Моложаві і самовпевнені «старі борці»[3] в жовтокоричневих одностроях членів нацистської партії мовою плякатів засвідчують цілковите єднання наці[4] й німецького народу: становище в країні складне, небезпечне, — визнають вони, — але не безнадійне. «Час працює на націонал-соціялістичну Німеччину — Німеччину Адольфа Гітлера!..»

Оголошення застерігають німців:

«Форзіхт бай ґешпрохен: файнд гьорт міт!..»[5]

«Без зброї не ходіть у ліс і поле!..»

«Грабіжників розстрілюйте на місці скоєного злочину!..»

Зустрічаються заклики й повідомлення з зеленими довоєнними бородами:

«Зберігайте гроші в ощадних банках, і ви спроможетеся побудувати власний заміський будинок!..»

«Один раз почистиш чоботи ваксою «Фарбеніндустрі» — сім днів вони віддзеркалюють сонце!..»

«Купуйте маргарин і яєчний порошок. Ці продукти дешевші і поживніші коров'ячого молока й курячих яєчок!..»

На інвалідів війни натикаєшся чи не на кожному кроці. Глумлячись з себе, обгорілі й обморожені ветерани називають себе «сталінґрадцями». Сліпі заслужені офіцери дефілюють у супроводі гарненьких сестер милосердя. Менш заслужені вояки й нижні чини прокладають дорогу в життя паличками-стукаличками. Недавні во-

---

[1] Держава, імперія. (З нім.)

[2] «Робоча служба».

[3] Так називали себе нацисти, які прийшли до влади у 1933 році разом із Гітлером.

[4] Самоназва нацистів.

[5] «Обережно при розмові: ворог підслухає!..» (З нім.)

яки, вчорашні вандали-убивці, між іншим, уже навчились просити: «Прошу перевести інваліда через вулицю!..» (Якщо каліка хоч трохи бачить, або ви сказали йому, що ви «ост»[6], можете бути свідками нечасто чутого: «Війна недобре!.. Гітлер капут!..»[7] — не спокушайтесь! Не довіряйте! Можете вскочити в таку халепу, з якої вихід тільки «через димар»[8]. Найкраще удавайте з себе глухонімого або безнадійно «тупого дебіла-росіянина», котрий по-німецьки — ані в зуб ногою!

Перевести каліку через вулицю переведіть, але в розмову не втручайтесь: сапер помиляється один раз!..

Сліпих фельдфебелів і унтерів водять на повідку спеціально навчені красені-вовкодави в елеґантних дротяних сітках-намордниках.

Похмурий, і все ж елеґантний, ґотичний міський пейзаж псують руїни, обнесені суцільними парканами з дощок. Засипані підвали поширюють незнищенний, нестерпний трупний сморід розореного цвинтаря.

Місто задихається від нього, особливо в спеку.

Двірники в білих фартуках із шланґів поливають і поливають розпечені сонцем бруківку й асфальт, вода миттєво випаровується, не надавши повітрю оздоровчої прохолоди й бадьорости.

Не вистачає кисню!..

Не вистачає кисню!..

РОБІТНИКИ, ШТУРМОВИКИ І ПОЛІЦАЇ

На перехресті шуцман[9] помахом жезла зупиняє пішоходів і автомобілі, дає «зелену вулицю» гефтлінгам штрафґефанґу[10], безмежно виснаженим цивільним полоненим із Совєтського Союзу. Німці не помічають «росіян», вони уже всього надивились за роки війни. Лише діти шкільного віку, перегнувшись через ланцюг тротуарної огорожі, регочуть і тютюкають, показують пальцями і плюються.

Справа в тому, що штрафників навмисне роззули в тюрмі; а у тих, кому лишили взуття, надміру великі і важкі черевики без шнурків. Штани штрафників із зрізаними ґудзиками. Босі обпікають на гарячому асфальті ноги, і тримають штани в руках, неначе хворі проносом.

[6] «Схід» — в даному разі — «східний робітник».

[7] «Гітлеру кінець»!

[8] Цинічний натяк на димар крематорію. (З нім.)

[9] Місцевий поліцай, регулювальник руху. (З нім.)

[10] В'язні штрафного табору.

На перехресті колону обганяють велетні-коні і широчезний віз з низькими бортами. На сидінні — червонопикий візник і такий же вантажник. Обидва — як мішки з пшеницею. Обидва — у шкіряних фартуках. Поминувши колону,візник, перегнувшись через борт, зо всієї сили батожить усіх штрафників, до кого може дотягнутися, — по обличчі, по сутулих плечах. А вантажник-веселун при тому «добродушно» жартує:

— Привіт від фюрера!.. Привіт від фюрера!..

— Привіт від нашого фюрера! — хором зі сміхом підхоплюють гітлерюнґи-школярі, вони влаштовують бійку-гру і щедро нагороджують один одного стусанами й копняками. — Привіт від фюрера, босяки!.. Привіт вам від нашого фюрера!..

Регоче, надриваючи животи, вся вулиця.

Гітлерюнґи свистять і тюкають.

Наймолодші «безстрашно» посипають полонених жменями вуличної пилюки.

Колона втягується у двір, обнесений високим парканом з дощок і незмінним козирком з колючого дроту. У глибині двору — великий новий сарай. Це — лазня для іноземних робітників. Усе тут зроблено на живу нитку, зовсім не в дусі традиційної німецької точности й довговічности. Розрахунок підприємця простий: поменше вкладень, побільше прибутків!

У сараї — вошобійка на автомобільному ходу; тут же підвішено десяток лійок. На голій землі — грубі настили з нестуганих рейок. За парканом — склад пиломатеріялів, що сушаться в акуратних стосах; майстерня чи меблева фабричка; при ній — ремісничa школа.

Між лазнею і школою — спортивний майданчик, там галасливо грають у «фусбаль»[11] юнаки тринадцяти-чотирнадцяти років. Звідти доносяться їхні молоді голоси, безтурботний сміх, неудавані, сповнені завзяття й здоров'я веселощі.

Біля входу четверо перукарів у білих несвіжих халатах електричними машинками на довгих ґумових шнурах стрижуть в'язнів, як овець. Стрижуть голови, бороди, вуса і в інших місцях — все підряд тими самими машинками. «Нехстер! Нехстер!»[12] Гострі зубці з сердитим шипінням вгризаються в сірі від вуличної пилюки й тюремного бруду голови. Чорне, руде й світле, пряме й кучеряве волосся падає на витоптану чобітьми траву.

---

[11] Футбол.

[12] Наступний! (З нім.)

Роздягнувшись, в'язні дуже недовго миються під гарячим розслаблюючим душем. Миляться якимсь ерзацдрантям — смердючим, тягучим і слизьким, неначе солідол.

Звучить команда: — Виходьте! Наступні!

Мокрі голі люди чекають у дворі, поки продезинфікується їх одежа, білизна і навіть взуття. Від спеки, голоду і виснаження тремтять і підкошуються ноги. Стан близький до зомління: паморочиться голова, перед очима пливуть райдужні кола. Комусь робиться зле, він валиться на заплювану траву.

Зараз же до нього підбігає звірюга-вахман (обличчя спотворене червоними рубцями і плівками): «сталінґрадець», мабуть, горів у танку чи бронетранспортері в задонському степу.

— Встань, свинюко! Свиня! Свиня! Щойно тебе, проклятого, мили, а ти знову лізеш у багнюку! Свиня! Свиня! Ліниивий покруч російського пса і грузинського верблюда! — поліцай місить знесиленого ногами, вимагає, щоб той — «ледар і симулянт» — устав з землі без сторонньої допомоги.

В'язнів долає дрімота, вони стоять посеред двору, як загнані шкапи. Хлопчиська за парканом припинили гру, про щось жваво радяться, гнівно і владно — тоном командирів-диктаторів — сперечаються поміж собою і дуже гучно галасують. Їх викрики заважають в'язням дрімати.

Із лазні виходять скупані, на їх місце заходять інші.

Раптом з боку спортивного майданчика лунає завзятий поклик: «Фойєр!»[13] і у виснажених, змучених людей летить каміння, черепиця, пивні пляшки з сечею, протипожежні пакети з піском, шматки розбитих шибок. В'язні стоять коло самого паркану; тяжкі гострі предмети влучають у саму гущу натовпу. Розморені спекою, лазнею і дрімотою, охлялі від голоду люди з криками і стогоном очманіло метушаться у вузькому просторі, шукаючи укриття, тиснуться до паркану. Дехто біжить у лазню, та вахмани, не бажаючи постраждати від граду каміння, зі сміхом зачиняють перед їх носом двері.

Знову лунає різкий командирський наказ: «Фойєр!» і через паркан летять грудки засохлої глини, скло.

— Бий іванів!.. Бий проклятих російських собак!.. Створимо їм тут сталінґрадский казан!.. Бий їх!.. Бий!!.. Бий!!!...

Із передбанника вискочив начальник конвою, сивий здоровань з автоматом на грудях. Не кваплячись, струшує він з вусів крихти бутербродів, дбайливо складає вдвоє, потім учетверо паперову обгортку, ховає її до кишені і застібає блискучий нікельований ґудзик.

[13] Вогонь! (З нім.)

— Припинити ідіотську гру! — на всю силу могутніх легенів рикає вахман. — Відставити!

Відхиливши двері передбанника, один з поліцаїв стріляє з ґвинтівки у повітря.

— Лапай їх!.. Лови-и!..

З радісним переможним криком і зовсім не злякавшись, ремісники розлітаються, як горобці. На гостроверхому черепичному даху школи лишився їхній спостерігач — коректувальник вогню, — білобрисе, косооке, цибате дівчисько в окулярах.

— Багато провалених голів!.. Дуже-е багато-о!.. Не порахую!.. У одного російського вовка витекло око! Гур-ра-а!.. — лементує валькірія[14], пританцьовуючи на даху від радісного збудження. — Оце і я розумію!.. Добре попрацювали, камеради![15]

Косоока не обманула соратників. Серед в'язнів багато поранених і у одного вибите око. Серед німців — один потерпілий: начальник конвою. Камінь, завбільшки з дитячий кулак, попав йому в чоло у той момент, коли він надумав наводити порядок. Розгніваний такою нешанобливістю до своєї особи, поліцай побіг у школу, люто розмахуючи кулаками і викрикуючи прокляття.

Тим часом в'язні, які отримали одежу із пропарки, дерли на смуги ще гарячу й вологу білизну і перев'язували один одного.

Від нальоту юнґів найбільше постраждав хлопець із Харкова. Шматок шибки розсік перенісся і, зламавшись, розрізав і засів у очним яблуці. Притиснувшись спиною до огорожі, в'язень стогнав і плакав: — Ой, ма-мочко-о!.. О-о, ма-амочко-о!.. За що-о?!.. Я ж їм нічого не зробив!.. Я ж їм нічого поганого не вдіяв!..

Вахман повернувся в супроводі двох літніх штурмовиків у жовто-коричневих формах — шефа школи і лікаря. Начальник конвою, прикрашений акуратною рожевою наліпкою з пластиря хрест-навхрест, гнівно жестикулював і сичав:

— Полюбуйтесь, вельмишановний штудірдиректор[16], що накоїли ваші вихованці!.. Тепер ці росіяни тиждень-другий не виходитимуть до роботи!.. Хто відшкодує збитки райху? Хто — я вас питаю?!..

Проходжаючись між рядами поранених, шеф школи спокійно, навіть докірливо, хитав сивіючою головою.

— Так-так... Звичайно, ви маєте рацію!.. Це — неприємно! Навіть дуже прикро!.. Звичайно, я вживу заходів, розберуся й покараю винуватців!..

---

[14] У давньоскандинавській мітольоґії войовничі діви-богині, що допомагали у битвах.

[15] Друг, товариш.

[16] Шанобливе звертання до директора школи.

Доктор-штурмовик оглянув потерпілого харків'янина, сказав, ніби між іншим, що хлопця варто б негайно госпіталізувати, інакше він спливе кров'ю, загине.

— Ну, ось — маєте ще одну приємну новину! Звольте втішатися! — люто поблискуючи очима, поліцай все це адресувався до директора ремісничого училища. А той глумливо і з викликом посміхався: мовляв, нічого ти мені не зробиш!.. Нічого!..

— Але це не наказ, мій коханий обервехтер!.. А лише порада, порада сумлінного німецького лікаря. Ви ж можете чинити, як вважаєте правильним і, так би мовити, справедливим. Ви опікуєте цю... худобу. Вам і вирішувати!

— Так-так, — знущально підтакнув у свою чергу і лікар. — Шеф говорить святу правду: це всього-навсього порада порядного німця-лікаря. — Гидливо морщачись, розкрив саквояжика і передав в'язням кілька бинтів із ґофрованого паперу.

Німці відійшли на бік і почали радитись. Спершу вони довго і нудно погрожували один одному, називали імена і титули своїх знаменитих покровителів, родичів і впливових партійних бюрократів із ґебітсабтайлунґу[17], людей, які ні за яких обставин не полишать їх у біді. Гризлись, як голодні вовки, а далі стали гиготати, плескаючи один одного по спині. Виявляється, тут випадково зустрілись однополчани, які разом успішно вели бліцкріґ[18] у Польщі і Франції, а потім скинули в море дюнкерський анґло-французький десантний корпус і таким чином повністю ліквідували небезпеку вестфронту[19].

— А я думаю, чому мені знайома твоя косоока бандитська пика! — регоче начальник конвою. — Та ти ж коновал з сусідньої роти!.. Це ти, шельма, підсунув мені фальшиві ліки від трипера!..

— Твоє характерне шнауце[20], друже, теж мені дуже знайоме! — у відповідь і собі регоче косоокий лікар. — А ліки я тобі продавав такі, які в ті роки були на озброєнні славної переможної німецької медицини.

До в'язнів долітали окремі фрази і слова: мова йшла про те, щоб «будь-якою ціною» роздобути два-три криті воєнні автомобілі: показувати в'язнів місту в такому вигляді неможливо. Скандал!

Доктор — начальникові конвою:

— Так, говориш, наші ремісники влаштували цим росіянам «сталінґрадський казан»?!.. Тоді, друже, це міняє становище. У тако-

---

[17] Структура нацистської партії, анальоґічна обкомові КПСС.

[18] «Блискавична війна»

[19] «Західний фронт». (З нім.)

[20] Рило, пика, морда. (З нім.)

му разі це не хуліґанство, не розбій, як ти зволив заявити нам при знайомстві, а кровна, благородна помста. Вендета!

— Точно! — підтакнув директор школи. — Таки вендета!

— Ти, здається, маєш рацію, — невпевнено погодився тугодум-поліцай, розминаючи пальцями ґулю на лобі. — Ти, здається, маєш рацію! Якщо це «сталінґрадський казан» для росіян, зрозуміло, що це не хуліґанство і не бандитизм! І директорові: — Тоді можеш не карати своїх бандитів-вихованців. Але скажи, скажи їм: «Як ти, німець, смієш кидати каменем у німця, заслужену людину у віці твого батька, і наці?» Так і скажи їм, негідникам!..

— Так і скажу: можеш не сумніватись!.. — для більшої переконливости директор приклав руку до серця, розчепіривши п'ятірню. — Вишикую всіх і скажу!..

— Ще — одне!.. А чи то не твоя, докторе, косоока валькірія?..

— Моя. Моя... Все це — її робота! — лікар осудливо і в той же час з любов'ю хитав головою. — Це моя косоока погануля командує цими тугодумаючими лоботрясами! Вся — в мене!..

Вахмани штрафґефанґу, гигочучи, обмінювалися потисками руки і дружніми стусанами зі штурмовиками. Прийшли до повного порозуміння і згоди.

У лікаря був «добрий друг» у поліцаймістечку. Штурмовик галопом побіг у лазню до телефону.

Через півгодини у кабіні головної автомашини начальник конвою приклав долоню до розбитого чола, мовби кажучи: «Наша дружба скроплена й освячена моєю кров'ю!..»

Штурмовики на прощання викинули вперед правиці: «Гайль Гітлер!»[21]

Вони взяли на себе госпіталізацію потерпілого харків'янина.

СЕРЦЕ ІНДУСТРІЯЛЬНОЇ НІМЕЧЧИНИ
НОВИЙ ТАБІР ОСТАРБАЙТЕРІВ

На території заводу — п'ять-шість приземкуватих бараків, пляц, щільно утрамбований шлаком, колючий дріт на міцних бетонних стовпах. Поряд — гуркітливі корпуси цехів, шереги гігантських димарів, ґрадирня, ґазґольдер; на ньому — метровими латинськими, але на готичний манер викривленими літерами — назва заводу: «ВЕСТФАЛІШЕШТАЛЬВЕРК». Праворуч, якщо стати спиною до прохідної, — околиця великого задимленого міста: вілли з садами, ґаражами й ґазонами, солідні гарні котеджі заводського начальства і

[21] Салют-вітання, обов'язкове для всіх німців: «Хай живе Гітлер!» «Слава Гітлеру!..»

нацистського керівництва, багатоповерхові похмурі казарми для робітничого люду. Ліворуч — бауерські[22] садиби (місто зливається з селом, а може, точніше: село розчиняється в місті). А далі — скільки сягає око — затягнені димами і кіптявою, заводи, заводи, склади, елеватори, бойні, військові частини, концтабори і робітничі селища-ґетто. А між ними — як килимок коло дитячого ліжечка — зелені шматки сільськогосподарських угідь, які прилягають до заводу, фабрики, шахти чи табору.

Так от який він — Рур, серце індустріяльної Німеччини!

Штрафників розмістили в окремому бараці без вікон, але з суцільним гребенем-ліхтарем над головою. Усім видали нові спецівки-роби і довбанці з цілого шматка деревини замість черевиків.

Кожному дісталось окреме ложе на двоповерхових нарах, матрац і подушка з паперової мішковини, напхані пакувальною стружкою.

Барак — метрів на сто квадратних — це й весь лебенсраум»[23] для сотні штрафників. Надбаний у неволі досвід підказував бувалим людям: у новій «здихалівці» не поправиш підірваного втечами і тюрмою здоров'я, а ще більше виснажишся й зіслабнеш.

На колишньому житті можна було надовго — якщо не назавжди — поставити хрест.

Брама рукотворного пекла з гуркотом зачинилася — так, ніби труну накрили віком і забили цвяхами. Надійно. І на віки вічні.

ФРІЦ ШВАРЦБАРД І ЙОГО ПІДЛЕГЛІ

— Алло, Шварцбард!.. Шварцбард?.. Гайль Гітлер, друже! З тобою говорить комендат табору східніх робітників Адольф Заланскі. Незабаром прижену тобі зо два десятки російських свиней. Розумієш, вони назвали себе електриками й електрослюсарями — тож ти зустрінь їх там належним чином! Перевір! Трупів і нездар жени назад у табір, я знайду для них відповідне місце, хе-хе!.. Є там два-три інтеліґентики, мамусині синочки, дишель їм у пельку! Скрути їх у баранячий ріг. Остарбайтер повинен дивитись побитим псом, а не бойовим півнем! Ти — німець, представник Герренфольку[24] — зауваж собі це!

Шварцбард слухав мовчки, сердито сопів і супився. Великою млявою рукою відганяв від себе настирливих мух.

— Алло!.. Алло!.. Шварцбард!.. Ти мене чуєш?!..

[22] Селянські.

[23] «Життєвий простір». (З нім.)

[24] «Раса панів», «панівна нація». (З фашистської расової мітольоґії)

— Та чую. Не оглух. Далі що?

— Оце все.

Майстер подякував, спитав, коли прибуде поповнення.

— Завтра зранку... От я й кажу: зустрінь їх там гарненько! Електрики! Та вони й викрутки в руках не тримали...

— А ти... а ти, Заланскі, хіба тримав?

— Я?!.. Я теж... не тримав... Так я ж...

— Зрозуміло. Отже, присилай людей, Заланскі. На все добре!

Обермайстер ще прислухався до невиразного белькотіння в слухавці, а далі кинув її на важіль. На його масивному похмурому і дещо грізному обличчі майнула тінь вдоволення. Він присунув до себе настільний вентилятор, спробував випростати ноги, та враз забрав їх назад: під столом було замало місця для його великих ніг. Майстер картав себе за те, що заодно з ремонтом свого відділення не здогадався замовити великого стола. Це був справжній велетень, міцно збудований мужчина кілограмів понад сто, благеньке крісло скрипіло і стогнало під вагою його тіла, — так і дивись, розвалиться.

Кабінет містився у невеликій дерев'яній буді на внутрішньоцеховому бальконі; великі — на півстіни — вікна виходили на заводський двір і в цех. За спиною майстра — і над його головою — портрет Гітлера в жовто-коричневій уніформі СА, навпроти — портрет Гіммлера і Ґеббельса, — заклавши великий палець правої руки за коричневий пояс з пряжкою і пістолетом, фюрер дивився на кожного, хто заходить у кабінет, з явним ворожим викликом і погрозою; йому наче підтакує навіжений фанатик, тупак і базіка Ґеббельс, людина з божевільними очима, маленькою, як кулачок, головою на довгій гусячій шиї; цей начебто казав усім услід за своїм фюрером: «Хто не з нами — той проти нас!.. Політичних противників — навіть потенційних — ми винищуємо до ноги!..» Очі ж Гіммлера зловісно дивились крізь скельця пенсне, а тонкі вуста кримінального злочинця-садиста підступно всміхались, неначе промовляли: «Ми — скрізь!.. Від нас не сховаєшся, не вбережешся!.. Ми все бачимо, все чуємо і все знаємо!.. Стережись нашого караючого меча — він нещадний!..»

Портрети фюрерів у Німеччині не вивішувались хіба що в убиральнях.

Шварцбард не звертав на них жадної уваги, як не помічав він телефонних апаратів у себе на тумбочці.

Прямовислі промені сонця розжарили перекриття: у кабінеті і цеху — нестерпна парильня.

Крізь вікно, що виходить на заводський двір, видно французьких військовополонених: вони копають канаву для водогону. Працюють

майже голі, порозкидавши на траві свої мундири кольору достиглого тютюну-бакуну; приймають соняшні ванни, жваво і весело розмовляють поміж собою й регочуть так, що аж хапаються за підрум'янені сонечком животи. Коло них — на складному стільчику — дідуган-поліцай. У руках у діда довжелезна незграбна ґвинтівка системи «гра» з баґнетом-шаблюкою. Французька. Часів першої світової війни. Старий мирно дрімав, опираючись на ґвинтівку, і розгойдувався із сторони в сторону, неначе млявий маятник; бешкетливі й ущипливі вигуки і сміх підопічних йому не заважали. Час од часу він прокидається, злякано перераховує військовополонених і звіряється з рахунком на шпарґалці. Згадавши щось, підкликає старшого у групі і попереджує: якщо до обіду заздалегідь визначена норма не буде виконана, французи не підуть на обід. Такий наказ нового коменданта табору. (Старий єхидно сміється, показуючи полоненим портфель з бутербродами і овальну каструльку з супом, — хто хліб носить — той їсти не просить!) Якщо ж до вечора французи не виконають денної норми, вони ввечері не підуть «нах хауз»[25], а продовжуватимуть роботу, але вже з іншим поліцаєм. Окрім того, старший групи разом із «підбурювачами» — буде посаджений у холодний бункер на хліб і воду. Гаряча страва — раз на три дні, «ґумік»[26] — щодня...

Влада якимсь чином повинна захищати себе від саботажників!.. Інакше — то не влада!.. Новий ордунґ[27] є новий ордунґ! Новопризначений комендант — учасник війни з Францією — доможеться цілковитого послуху французьких військовополонених — аж до відправки у концтабір і під розстріл.

— Перекладай, Шарль!..

Сміх і жарти припиняються. Французи похмурніють. Між ними вчиняється розкол, сварка і взаємні доріканння: робота у них — те, що треба, не бий лежачого! Непоганий — як на те пішло — і вахман, хоч єхидний, та все ж нешкідливий. А можуть же послати на іншу роботу, до іншого табору, в іншу команду. Можуть, нарешті, виділити в супровід звіра, недавнього фронтовика-каліку, що «постраждав» у Франції. Треба братися за розум і працювати на совість — на те й полон!.. Сміливість і мужність слід було виявляти на фронті, в бойових умовах, при захисті «Лінії Мажіно».[28]

---

[25] «Додому».

[26] Важка ґумова палиця заводського чи ручного виготовлення зі свинцем усередині для пошкодження внутрішніх органів покараних.

[27] Порядок.

[28] Система укріплень, якими Франція надіялась відгородитися від німецького вторгнення. Німці обійшли її з боку Бельгії.

Посперечавшись для годиться, полонені стали налягати на заступи і кайла. А поліцай знову солодко куняв, опираючись на чудернацьку важку ґвинтівку.

Переможця не судять!..

Шварцбард зневажливо сміється, безнадійно хитаючи головою.

За вікном, що виходить в електричний цех, розморені духотою електрослюсарі-німці безвільно шаркають терпугами по металу у лещатах, щохвилинно витирають спітнілі обличчя, шиї і потилиці мокрими хустками. Слюсарі злобно зиркають у бік кабінету; а зустрівшись з суворим поглядом начальника, приборкують злість, відвертаються, ніби й не дивились у цей бік. До роботи беруться з подвоєним напруженням і показною уважністю.

Майстра тішить їх упокореність.

З третього вікна видно обмотниць-німкень. Їх притягнули до праці на військовому виробництві вже після сталінґрадських подій; вони базікають невпинно, обмінюються взаємними колючими зауваженнями, злими й глумливими репліками. Самолюбні і заздрісні, вони майже нізащо ворогують одна з одною, заперечують — аби лиш не погодитися з чужою думкою. Удома були господинями майже непідконтрольними, а тут вони — ніхто, до того ж — пришиті до робочих місць, неначе ґалерниці. Боячись суворого і дуже вимогливого майстра, який має право переводити їх на гірші роботи, вони лише «під'їдають» одна одну, — інакше — бились би в гістериці.

Ставлення до них з боку Шварцбарда складне, неоднозначне. Скоріше і частіше осудливе, ніж схвальне. Їм тяжко з тим миритись, але вони мусять з тим миритись: у Німеччині Адольфа Гітлера скаржники не в шані, а страйк просто неможливий. Лишається бути ввічливою, шанобливою і привітною. Коли «все це» скінчиться?!.. Коли Бог покарає наших кривдників?!..

З воріт дрібноливарного, що навпроти електробетрібу[29], троє німців-слюсарів викочують ваґонетку; на ній інструментальний ящик, бунт тросів і ручна таль з довгим брудним ланцюгом. Слюсарі невдоволено оглядаються: на когось чекають? Так і є. Із цехової вбиральні неквапливо виходить вайлуватий хлопець з буквою «Р»[30] на лацкані куртки, — розконвойований польський військовополонений, після 1941-го року переведений у розряд цивільних полонених робітників і звільнений з табору. Він ще не працював на воєнному

[29] «Електричний цех».

[30] Латинська початкова літера слова «полен» («поляк»). (З нім.)

заводі, явно не знайомий із заведеними тут порядками; йому здається, що він все ще у бауера.

«Шнель![31] Шнель! Шнель, поляк!», —підганяють його напарники-німці. Але хлопець не тільки не квапиться, а ще й віджартовується по-польськи, робить спробу утвердити перед німцями-напарниками авторитет польської мови: у нього, мовляв, є час: до кінця війни ще далеко! — говорить він по-польськи і перекладає сам себе на німецьку.

Наївна незалежність учорашнього військовополоненого поляка вражає німців, а польська мова, звернена до пана-переможця, сприймається ними як неможлива зухвалість, нахабство і виклик. Вони багатозначно переглядаються, переморгуються. І Шварцбард знає, що зараз буде.

— Бери таль! — пропонує, зовсім не наказує, форарбайтер.[32]

Підйомний пристрій важкий, незручний та до того ще й брудний і «жирний». Німці не бажають його нести. А нести комусь треба.

— Таль надто важка, як на мої сили, — каже дивак-поляк, шукаючи товариської підтримки і розуміння, а може, і співчуття напарника. Серед напарників-німців він хоче бути рівним серед рівних. — Бери ти, — пропонує він форарбайтерові, — ти ж дужчий. Ти краще харчуєшся.

При цих словах на напарника-поляка налітають зразу три кулаки. Німці оточують його, не дозволяють ні говорити, ні захищатися — молотять його всі разом, неначе підвісну боксерську «грушу».

У напарника вже кровоточить розтовчений кулачиськами ніс, кривавляться губи, позапливали синцями очі. Та німці немилосердно лупцюють його. «Перевиховують». Не забувай, що ти — «унтерменш»[33]. Не забувай, що ти «гість» у країні «юберменшів»![34]

— Генук... фюр гойте![35]

Методичне биття людини людьми раптом припиняється.

— Бери таль! — миролюбно-глумливо «пропонує» (все це «пропонує», а не наказує) форарбайтер.

Кров на обличчі новачка змішується зі сльозами. Він ледве тримається на ногах. Він справді найслабший серед напарників, але він — ізгой, раб, упосліджена людина і мусить виконувати найтяжчу і найбруднішу роботу і таким чином полегшувати і покращувати життя і самопочуття німця-пана.

[31] Скоро!

[32] Керівник первинної ланки робітників, «бриґадир».

[33] «Недолюдок».

[34] «Надлюдина».

[35] Вистачить... на сьогодні! (З нім.)

Примирись, поляче, зі своїм новим статусом, бо в разі протесту-оскарження — потрапиш до концтабору і загинеш!..

Поляк навалює на себе важку таль і ревно плаче; кров заливає йому бороду, брудну сорочку і куртку. Один німець несе важкий інструментальний ящик, два інші з допомогою лома переміщають бунт тросів. Усі, крім поляка, закурюють (кожен свою сиґарету чи самокрутку з недопалків), мирно розмовляють і весело сміються, так наче нічого й не сталось.

А втім, нічого особливого й не сталося. «Перевиховання» — нормальна річ навіть серед німців: дисципліна — над усе! Кожен член робітничої (чи якоїсь іншої) ланки повинен знати своє місце, а найменший чи найбільший фюрер — своє! Нація — сукупність нижчих і вищих ланок. Протестант повинен бути зламаним при найменшому супротиві. Хочеш перемагати — мусиш підпорядковуватись і підпорядковувати!..

Форарбайтер жартома-глумливо сповідає зламану ним людину: ненімці — неорґанізовані й анархічні. Поляки і війну програли німцям і росіянам упродовж тридцяти днів з причин неорґанізованости й анархічности польського аристократичного суспільства: «Нє позвалям!..» — то — не для німців і не для росіян!.. «Нє дами ані ґудзіка!»[36] А тікаючи і гублячи штани, віддали цілу Польщу!..

Фріц Шварцбард гірко сміється. Так, говорить він сам собі, так, німці — найрозумніші, найорґанізованіші, вони все вміють і все можуть. От тільки чому вони Шталінґрад проср... «дурним Іванам»?!..

Фріц Шварцбард не був би німцем, якби не знав принципів героїзму фашистських вояків: вони мають право ув'язуватися в бій з противником лише при значній кількісній (та ще й якісній!) перевазі! Тільки в такому випадку, коли перемога ґарантована! А якщо такої ґарантії не бачиш — вичікуй, маневруй, створюй на тій чи іншій ділянці боротьби кількісну (та ще й якісну!) перевагу, а тоді тільки — форверц![37] Тільки тоді — безоглядна й фанатична атака!..

«Дойчланд! Дойчланд — юбер аллес!..»[38]

У кабінеті тяжкий запах свіжих олійних фарб, карука, недопалків. Маленький вентилятор не в силі освіжити застояне повітря, хоч працює безперервно. Головка з ґумовою крильчаткою спритно повертається то в один, то в другий бік; легенький струмінь шурхотить паперами на столі. Майстер пробігає очима заголовки

---

[36] «Не поступимося навіть ґудзиком!..» (З польськ.)

[37] Вперед!

[38] «Німеччина — над усе!..» (Нацистський гімн)

«ФОЛЬКІШЕР БЕОБАХТЕР»[39], навіть читає, але увага ні на чому не фіксується — так, якби він читав слова чужої незнайомої мови, записані німецькими літерами. Сорокап'ятирічна дружина Фріца Шварцбарда Польді зв'язалася з нежонатим мужчиною, молодшим від неї на десять чи навіть дванадцять років, покинула доньку, неповнолітнього сина і чоловіка. І втекла, як злодійка, до коханця. Ганьба і приниження були пекучими, нестерпними: гуманно й співчутливо настроєний до людей Фріц Шварцбард простягнув зневіреній і розчарованій дівчині міцну й надійну руку мужчинидруга і був переконаний, що в її особі матиме вірного друга і дружину. Драма Фріца Шварцбарда в часі співпала з різким ускладненням-перебудовою на роботі, що настала після розгрому армії Паулюса під Сталіґрадом, — докорінно треба було міняти методи праці, ремонту обладнання всього електропарку. Майстер тяжко працював день і ніч (часом по декілька діб не приходячи додому і лишаючи записку: «Позачергова праця! Не чекайте мене!..»

Він перевтомився і дістав інфаркт міокарда. Кілька місяців провів у заміській лікарні для серцевохворих, а оце недавно його виписали до роботи. І він приглядався до всього, як новачок, чи той, хто повернувся «з того світу».

Так воно і було.

Перенести трансморальний інфаркт і клінічну смерть — те саме, що побувати на власних похоронах, а потім знову повернутись до звичайного життя, буденної праці.

«Ви поквапились викреслити мене зі списку живих! — бадьориться Фріц Шварцбард. — А я, бачте, воскрес із мертвих і обіцяю пережити вас усіх!..»

Проминуло багато часу, а Фріц усе ще не міг і не хотів вірити, що люди можуть бути такими зрадливими й підступними!

Час од часу обермайстер витирає обличчя великою картатою хусткою.

Обличчя у нього молоде, гарне, але апатичне й замкнуте. Коли він у капелюсі чи береті — йому сорок з хвостиком. Зніме головний убір, оголить лисину — всі п'ятдесят п'ять.

У нього повне обличчя, гарно окреслені губи, великий, пропорційний ніс, спадистий лоб переходить у круглу лисину і складає з носом одну лінію, — справжній мужній римський профіль. У молоді роки Фріц Шварцбард був дуже гарний, очі і зараз спалахують жаркими вогниками, жінки, мов соняшники до сонця, мимоволі повертають голови в його бік. Особливо їх полонить його статура.

[39] «НАРОДНИЙ ОГЛЯДАЧ» — орган ННСРП.

Таких свого часу брали у кайзерівську ґвардію. Дружина ревнувала його до кожного телеґрафного стовпа і за це мстила йому.

Фріц Шварцбард був дуже скромною людиною. А скромність в умовах націонал-соціялізму нейтралізовувала всі його природні переваги. Нікчемні і спритні перехоплювали перед його носом те, що за правом повинно б належати Шварцбардові. До людей (а надто жінок) він ставився суворо, хоч у всьому старався бути справедливим і людяним.

«Не від світу цього!» — кажуть про нього заводські кар'єристи і пристосуванці, і красномовно крутять пальцем коло лоба. Лише дурень проносить ложку повз свій рот! Переніс тяжкий інфаркт і наживає ще один, може, останній! Невже тобі, йолопові, більше всіх треба?! Ну, хіба твоя людяність і порядність перетворять негідника чи негідницю в порядну людину, якщо їм вигідніше бути безсовісними і спритними?!»

Фріц Шварцбард страждав, розчаровувася, але... але не «розумнішав», — він не хоче бути «таким, як усі»!

Одягався недбало, голився не частіше двох разів на тиждень. До підлеглих і самого себе був вимогливий і суворий. Терпіти не міг непорядків у роботі. Нікому ні в чому не потурав. А легковажність викликала його гнів і справжнє страждання. Коли він бачив на дорозі шматок мідного дроту, гайку чи болт, неодмінно піднімав, докірливо хитаючи головою і озираючись, а чи, бува, нема поблизу можливих винуватців, щоб добре висповідати їх і висварити.

Це був типовий майстер «дореволюційної доби»[40] — досвідчений, обачливий і скупий. Для сьогоднішніх часів і «нової, націонал-соціялістичної свідомости» він безнадійно застарів. На заводі його не любили, вважали обмеженим і тупим — негнучким! І все ж ставили молодим за приклад — щоправда, коли Шварцбард того не міг чути.

Майстер не вимагав од підлеглих і співгромадян ніжної любови до себе; проте зневага ображала його. Він вважав себе непоганою людиною і свідомим, порядним німцем.

Знову задзвонив телефон. Говорив керуючий особовим складом заводоуправління. Він клопотався тим, щоб майстер зустрів полонених «належним чином» і використав на роботах за інструкцією, тобто на найтяжчих і найбрудніших. Керуючий кадрами наголошував: партія в'язнів прибуває з спецштрафґефанґу для тяжких злочинців. Як ні для кого іншого, для них повинні бути створені

[40] Свій путч наці називали «революцією».

особливі умови. Тобто Фріц Шварцбард повинен був бити лежачого.

Фріц слухав неуважно, байдуже, чухав нижче спини і — за звичкою — хитав головою, так, наче наперед заперечував чи осуджував те, що мав почути. Мовчав і сопів. А далі й стрельнув: розстановка робітників у цеху — то справа начальника цеху! Та й нема у цеху найтяжчих і найбрудніших робіт: усі роботи більш-менш брудні і тяжкі. Сьогодні — такі, завтра — інші!

— До речі, ти бачив уже цих людей? Не бачив? Я теж не бачив. Побачу — тоді й вирішу, де, кого й на якій роботі використати. Гайітла-а![41] — і кинув трубку.

Шварцбард хитрував перед бюрократом із заводоуправління: насправді ж у нього все було заздалегідь розпляноване, вирахуване і вирішене. І якби завтра йому прислали навіть півсотні робітників, то і тоді він знайшов би для них усіх роботу і кожного розумно і по-господарськи використав.

Але для чого говорити про це дурням?!

Ніяка несподіванка не може застати неготовим до дії справжнього орґанізатора і знавця своєї справи!

Шварбард знає свої потреби і знає свої можливості!

У чоловіка голова не для того, щоб носити шапку чи капелюх!

У всякому разі, шварцбардова голова призначена для інших цілей!

Можете не сумніватися, панове начальники і партійні вискочки-боси!

ЕДУАРД АМБІЦЬКИЙ І ҐАЙНЦ ЦОЛТЕР

Штрафників погнали в бляхопрокатний цех. Начальник цеху — пузань-штурмовик — відмовився прийняти знесилених і вкрай виснажених.

«У мене, до речі, цех, а не морґ! — сваризся він, брутально лаючись з поліцаями. — Чим думає ваш комендант? Йому корів пасти, а не розпоряджатися робочою силою. Женіть трупів назад у російський табір!»

І виснажених погнали назад у табір.

Відсіяних з цехів Адольф Заланскі зустрів вишуканою лайкою, прокляттями і копняками, — він усіх здохляків «нагодує свинцевим горохом»!

[41] Скоромовка: «Гайль Гітлер!..»

Комендант, стара людина, стомився при ранковому розподілі і тепер лише плювався, демонструючи своє здоров'я й силу — з одного боку, і огиду і зневагу до «трупів» — з другого.

Хтось із наближених коменданта порадив пошукати серед штрафників електриків, електрослюсарів, токарів і столярів. Комендант засміявся і лише безнадійно махнув рукою. Та вирішив, що спробувати все ж можна.

Яке ж було його обурення і гнів, коли майже всі дистрофіки виявились висококваліфікованими спецами!

Навіть худющий хлопчина — Едуард Амбіцький — у котрого на виснаженому і змученому обличчі, здавалось, лишились тільки великі скорботні очі — і той назвав себе електриком.

Комендант високо підніс вказівний палець, закликаючи наближених запам'ятати «остарбайтера ч. 206»:

— До нашої розмови ми ще вернемося... якщо тебе, здохляко, знову прaженуть із заводу! — сказав він Едуардові. — Молись своєму поганому богові!

Поліцаї погнали штрафників ще раз.

Фріц Шварцбард неуважно, але причепливо перевіряв професійну обізнаність самозванців.

— Ду біст айн гольцкопф![42] Ду біст айн гольцкопф! — кидав майже кожному кандидатові в електрики. Нікого не слухав. Наперед всіх визнавав дурнями, нездарами.

З дев'яти пригнаних в електричний цех тільки один до війни працював помічником електрика, інші — учні середніх шкіл і технікумів, студенти, чорноробочі. Усі вони такі електрики, як я Папа римський! — майстер явно вагався; потім, усе ж наважившись, закріпив учорашніх штрафників за напарниками-німцями. — Будете перевиховувати і вчити. Все! На місця!

Німці повели нових напарників до місця праці. Едуард Амбіцький лишився без пари; сонливий, до всього байдужий, він нагадував хвору курку, яка передчуває свій кінець і нічого не боїться.

Незлий, сумлінний і обов'язковий, майстер не знав, що з ним робити і збирався повернути «остарбайтера» в табір, та вчасно пригадав собі розмову з комендантом Заланскі і керуючим особовим складом. Ні, начальник цеху не буде добровільним помічником катів із лав робітничої кляси! Він не катуватиме бранців найпринизливішою і найтяжчою роботою!

Між цехами майнула електрокара. Ця обставина повернула в голові німця якийсь ґвинтик, майстер засміявся, засвистів, засунув-

[42] Ти є бовдур! («Дерев'яна голова») (З нім.)

ши два пальці в рот, так пронизливо і гучно, що Амбіцький від несподіванки ледве не впав.

За пультом управління електрокари — гордовито і поважно, як монумент — стояв добре відгодований білобрисий хлопчисько-німець допризовного віку. Почувши свист і побачивши свого начальника, водій під'їхав.

Між німцями відбувся діяльоґ:

— Гайль Гітлер, герр обермайстер!

— Гайль. Оця російська дерев'яна голова буде твоїм помічником!

— Для чого мені здався такий... здохляк?! Я не хочу! З мене сміятимуться.

— Прикрий піддувало і виконуй розпорядження!

Яволь![43] А якщо він справді здохне в дорозі?!

— Тоді... тоді я дозволяю тобі вивалити його до каналізаційної ями!

— Я вас зрозумів, герр обермайстер! Саме так я і вчиню це сьогодні!

Вдоволені собою і своєю дотепністю, німці засміялися.

Так, з легкої руки сумлінного майстра Шварцбарда, Едуард Амбіцький, рокований на вірну смерть у найближчі тижні, зробився помічником «електрокарафюрера».

УЧОРАШНІ СТУДЕНТИ

Амбіцькі — Юліян і Едуард — рідні брати, студенти маріюпольського металюрґійного інституту — лежать на горішніх нарах; крізь даховий «ліхтар» їм видно величезний страшний завод, задимлені корпуси цехів, околицю міста і бауерські садиби. Барак і нари дрібно здригаються від могутніх ударів молотів у ковальскому цеху, від неуривного гуркоту прокатних вальців у бльокопрокатному і листопрокатному цехах. Сюди доносяться запахи заводу — чужі, ворожі запахи навіть для Амбіцьких, донбасівців.

Хлопці згадують навчання в школі й інституті. Все здається прекрасним, безхмарним — радісне і щасливе життя без турбот і проблем.

За дворазову зухвалу втечу з того самого табору хлопців цілий рік «перевиховували» у боннському спецштрафґефанґу.

З попереднього табору брати надіслали додому кілька листівок. Але відповіді так і не отримали, можливо, «через зміну адреси».

[43] Слухаю! Так точно! (З нім.)

У старожильців табору була окрема думка щодо того: зв'язок з батьківщиною формально не заборонявся, але фактично не існував.

У старожильців хлопці розжилися поштовою карткою і засіли за писання ще одного листа додому. Може, хоч цей дійде?!

Брати продумували і писали листа дуже довго, зважували і «обсмоктували» кожне слово, шліфували й ущільнювали фрази.

«Дорогі наші батьки! Ми все ще разом — і це перше наше щастя. Крім того, влаштувались ми дуже добре. Умови праці і відпочинку тут хороші. Годують нас теж цілком нормально. Але ми зіскучилися за українським чорним хлібом — ніде його не вміють пекти, як у нас! (Чи не могли б ви надіслати нам посилочку житніх сухариків чи — ще краще — самосаду? Максимум — 300 г). Масла або сала не присилайте, навіть якби мали — заборонено: жир може розтанути в дорозі і забруднити чиїсь цінні речі. Про нас не дуже хвилюйтесь. Ми здорові, чого і вам бажаємо. Наша адреса мінялася. Про теперішню нічого певного сказати не можемо. Але подібно на те, що це постійна наша адреса. Ми живемо в дуже гарному і великому європейському університетському місті. Влаштувались електриками на заводі. Напишіть нам про себе хоч два слова: «Живі і здорові!» Тільки ці два слова! Цілуємо міцно. Віримо і надіємося.

Ваші сини — Юліян, Едуард».

Розчулившись, хлопці сплакнули, далі кинули листа до спеціяльної поштової скриньки перед комендантським бараком. На ній — знак німецької пошти. Але листи виймає не поштар, а черговий поліцай. Хто дасть ґарантію, що листи йдуть далі цього бараку? Скоріше за все, ними розпалюють печі комендатури.

ТАБІРНІ ПОРЯДКИ

Щоденно табірники працюють на заводі довгих дванадцять годин, «зекс біс зекс!»[44] У денну і нічну зміну. На гарячих роботах по вісім годин у три зміни.

Прожитий день приносить почуття безповоротньої утрати і душевну порожнечу, — неначе підлий вампір висмоктав твою душу, наплював у неї і кинув.

Так званий обід і денний чи нічний відпочинок після роботи не відновлюють ані фізичних, ані моральних витрат.

Надія на неділю. Її чекають, як визволення.

[44] «Від шостої — до шостої» (З нім.)

Людина не може бути робочим бидлом. Вона прагне людського життя, людського ставлення до себе, жадає поваги — вона ж виробник усіх матеріяльних цінностей для суспільства!

Як же суспільство може перетворити її в тварину, тягло?!

Навіть кримінальні злочинці, навіть злісні рецидивісти знають, за що вони засуджені і як довго триватиме термін покарання. А «остарбайтери», «вільнонаймані східні робітники» не знають і цього.

Тяжко працюй, знось знущання й приниження від неотесаних, брутальних і жорстоких людей. А скажи слово на свій захист і тобі в комендатурі повідбивають печінки, і останні дні твого життя ти проведеш гірше каліки-собаки!

Де ж вихід із становища?

Тікати з табору нема більше сил. Їх висмоктали. Утікачів у штрафґефанґу доводять до крайньої межі зголодніння і виснаження.

Та й куди тікати, якщо німецькі окупанти підім'яли під себе майже всю Европу?!

Тікаючи з таборів, Амбіцькі тримали курс на Ґолляндію, Бельґію, Францію чи Люксембурґ. Ризикуючи життям і здоров'ям, вони не бажали миритися з накиненим їм статусом невільників. І що ж? Тільки насиділися в тюрмах і втратили здоров'я.

Виявись Фріц Шварцбард таким, як начальник листопрокатного, або як комендант «російського табору» Заланскі — брати гнили б уже в карцері, кам'яному мішку — як ошуканці, самозванці, узурпатори, як люди, котрі відмовляються від запропонованої їм роботи, хочуть мати працю, як німці!

Шварцбард, ускладнюючи й погіршуючи власне становище, зробив їх електриками. А чи не вижене по тижні-другому?!

Неділі суттєво відрізняються від буднів — у ці дні не женуть на завод. Можна хоч раз виспатися. А людина, котра раз виспиться, спочине — дістає шанс пережити два-три дні після неділі. Раз наївся — дістав ще кілька днів життя.

Не менш важливе й інше: в неділю отримаєш черпак картопляного пюре, пюре, котре зробилось предметом сновидінь і мрії кожного табірника.

Хто не знає, що таке підневільне картопляне пюре з квашеною або свіжою капустою — той не знає табірного життя в Дойчлянді![45]

У пюре, щоправда, нема нічого, крім картоплі, солі й окропу. Зате воно духмяне, свіже і смачне. Воно так і манить до себе. Кожен табірник — якби йому дозволили — з'їсть порції три-чотири, перепочине часинку і знову підчистить порцію або дві! Умиратиме від перевантаження, та все одно їстиме!

---

[45] Німеччина, самоназва.

Тільки табірні баландери і ще хліборізи-крадії (христопродавці!) — наїдаються досхочу. Табірники-роботяги — за винятком небагатьох, доливають недільне пюре окропом, підсолюють і п'ють поволеньки, як нектар.

Від того нектару пухнуть ноги, наливаються водою животи, людина робиться непрацездатною.

Тепер, вважай, її дні можна порахувати на пальцях.

Іноді в бараці чуєш голос кухаря, хліборіза чи «комерсанта», щасливої людини, яка напряму зв'язана з німцем-напарником таємною хлібною угодою. Будь-які зв'язки з німцями чи іноземцями остарбайтерам заборонені, і все-таки табірники проносять у табір чи на завод «німецький хліб», отже, торгівельні зв'язки існують, вони вигідні німцям і остарбайтерам. Торгівельні зв'язки не скасуєш!

— Продаю картопляне пюре з квашеною капустою! Голос здається ангельським — нехай би то був і безбожник!

Тут же, з нар, відгукуються десятки голосів:

— Я даю за пюре піджак!

— А я — сорочку, один раз надівану!

— Я, я купую картоплю!

— Я, я беру пюре!

— Давай, давай сюди картоплю з капустою!

Попит великий, і продавець продає порцію картоплі не будь-кому, а людині, яка йому більше подобається. Недільне пюре прирівнюється до великої порції хліба чи тижневої пайки «масла», тобто маргарину. Ціна — десять марок. Тижневий зарібок, наприклад, табірника-прибиральника.

Іноді порцію картоплі купують у складчину кілька чоловік, переважно — земляки чи сусіди по нарах. Вони тут же озброюються ложками і, суворо дотримуючись черговости, пожадливо їдять. Господар миски, куди продавець перелив їжу — найщасливіший: він «вичищає» посудину з допомогою вказівного пальця, підігнутого гачком. І тисячна частинка калорії не повинна пропасти даремно!

Після «ситого обіду» курці шукають «землячка з тютюнцем», тобто «доброго дядечка», котрий дав би докурити. А не знайшовши такого («добрий дядечко» в таборі — рідкість), курці купують дрібочку тютюну або покришені німецькі недопалки на одну-дві марки. «Землячка з тютюнцем» оточують курці — сусіди по нарах, приятелі, земляки і просто знайомі. Вони з нетерпінням чекають належні їм «сорок», «двадцять», «десять», нарешті «п'ять». Приятель, котрому дісталося «п'ять», смокче циґарку до тріску в пучках, до обсмалювання губів.

Табірник з циґаркою або з тютюнцем у кишені — як це не дивно — майже щаслива людина. А також — усіма шанована людина. Такий може дозволити собі щось таке, чого не сміють дозволити собі інші.

Прояв особистих можливостей — це яка там не є, а свобода!

У людини, яка постійно має тютюн чи хліб, є «слуги», вони перуть білизну «господаря», дарують «господареві» пошиті з непотребу «тапочки», виплітають з розпущеної мішковини «тюбетейку».

Свобода, багатство пізнаються у порівнянні.

Закурила людина циґарку чи недопалок — і легше зробилось на душі.

«Ех, закуримо, брате, щоб вдома не журились!..»

З допомогою цього «кресала», виявляється, часом можна викресати іскру із «брили льоду»!

Якщо курець поділився з курцем тютюном, ви — перед закуренціею зовсім чужі і байдужі люди — тепер не тільки знайомі, але вже приятелі. А на приятеля — як і на земляка — можна вже покладати певні надії. Погана людина ні за що ні з ким нічим не поділиться, а якщо все-таки поділиться — значить, непогана людина!

Тепер ти маєш з ким перекинутись словечком. Можеш навіть відчувати, що ти для когось щось значиш, а таке відчуття в таборі — на вагу золота: душевне здоров'я, навіть настрій — сторож і запорука фізичного здоров'я, отже, і виживання.

Людина, закинена у «великогерманські джунґлі», радо заводить собі доброго товариша, хоч такі тут дуже велика рідкість. Зайва пара очей і вух може порятувати від багатьох-багатьох випадкових і невипадкових сюрпризів, неприємностей, навіть бід.

Про жінок, про сім'ю майже ніколи не розмовляють. Про це тільки думають, лежачи вночі на нарах з розплющеними і заплаканими очима.

Рідко коли зустрічається людина, яка розповідає про своє колишнє життя, розголошує біоґрафічні дані. «Киянин», «маріуполець», «харків'янин», — оце і все, що говорить людина про себе. Певне уточнення можливе, коли знаходиться справді земляк, а ще краще — сусід. У такому випадку земляки виходять з бараку і на дворі віддаються спогадам. Вони рідко коли сміються, частіше плачуть, скаржаться чи моляться.

Удома майже всі були чи не відвертими атеїстами, дехто навіть назвав себе безвірником, тобто таким, який заперечує *будь-яку* віру. У полоні — все інакше.

Як тривога — так до Бога!

Спілкування людей між собою, а надто — з Богом, робить їх добрішими, людянішими, стійкішими. Їхні думки і вчинки під контролем. За гріх належить кара! Не гріши! Прагни бути самим собою!

Життя, сповнене страждань, мук, набуває сенсу, значення. А той, хто вірить у *добро*, міцнішає духовно настільки, що його згинає, але не розчавлює нещастя й горе!..

Смачно, але не досита, поївши один раз на тиждень , якийнебудь табірник (росіянин) вірнопіддано заявляє, що «на свєтє нєт ничего вкуснєє і пітатєльнєє картошкі», — картопляного пюре з квашеною капустою. Власне кажучи, це — фіґуральний вираз, цілком допустима умовність, яка засвідчує лише те, що на безриб'ї і рак риба. Називає ж закоханий мужчина обрану *найкращою*! Але табірники дуже педантичні і без міри вимогливі щодо ближнього, тим більше — до росіянина, вчорашнього «гегемона».

— На світі бувають страви смачніші й поживніші твоєї «картошкі», — невибагливому гастрономові заперечує витончений гурман (українець). — Наприклад, борщ зі свининою і сметаною, галушки з салом чи холодець!

Важко заперечити такі ваговиті арґументи.

Не маючи звичної вирішальної більшости, росіяни в таборі ручні, миролюбніші, ніж удома, де — в разі потреби — «хохла» можна розчавити з допомогою політичного доносу. Завжди можна закрити рота реплікою: «Ґаварі па-русскі!.. Ґаварі па-чєлавєчєскі!..»

Втративши Україну, віддавши її німцям, росіяни з запізненням визнають, що без України нема і бути не може Росії. Торік табірники чули від напарників, що Сталін через посередників пропонував Гітлеру Україну, Білорусію з Прибалтикою і «вічний мир», а фюрер, бачачи Москву в бінокль, не прийняв того ящірчиного хвоста, бо був певен, що зжере саму ящірку. Українці кращі, добріші. Вони кревно споріднені з землею, в той час, як Росія звикла до завоювань і висмоктувань чужих країв і чужих багатств, як їй такій жити без України?!..

Росіяни знали це завжди. А визнавати змушені лише тут, тепер, коли втратили, може, і назавжди, як вони тепер кажуть — близьку, споріднену країну. Тепер уже не почуєш: «Масква, ана корміт всєх!.. Масква — всєму ґалава!..» Тепер уже нема «русскава хлєба», хліб Росії — *український*!..

Дехто з росіян робить спробу «балакать» по-українськи.

Сміхота!

Орел на очах усіх перетворюється на мирну мокру курку. Але та мирна курка одразу вчепиться в гребінь чи коралі слабшої курки, навіть спробує сісти на неї верхи, — це при розмові один на один, а на очах усіх — мир, злагода, дружелюбність!

Росіяни явно чекають якихось важливих суспільних перемін, щоб узяти реванш. Таке вже бувало не раз, коли з Росії надходила значна партія «остарбайтерів»: мстиві підлі люди нічого не забувають і не прощають. Триста з гаком років вони — господарі і кати в країні, де «чєлавєк праходіт, как хазяін, неаб'ятнай родіни сваєй»!

Особисте життя людей, достаток, успіх і щастя перемістились в ірраціональну область сновидінь, хворобливої уяви і сонного забуття. Майже весь вільний від праці на заводі час табірники проводять у сні або напівсні, раді провалитись у сон і ніколи не прокидатись. Завжди готові спати чи дрімати, аби лиш нічого не бачити і не чути!

Уві сні і напівсні лікуються душевні рани, травми.

При світлі ж нового дня моторошна невільницька дійсність навалюється, як обвал у горах. Від неї нема порятунку.

Перед настанням дня слабодухі і зневірені вбивають себе, інші — калічаться: вони десь чули, що калік та інвалідів відправлятимуть в Україну.

Нелюдськи тяжка, душу вимотуюча праця на виробництві ворога, знущання, тіснота, антисанітарія і голод, голод — як усе це перенести?!.. Пережити?!..

Учорашнім селянам (їх у таборі завжди більшість) значно легше, ніж міським, вони об'єднуються в земляцькі групи і співають, співають...

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть.
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть...

Співаючи, плачуть, плачуть...

Українська пісня не чужа й до всього байдужим українським росіянам, вони хоч і не знають пісень, але почуте розуміють. Почуте — як ніколи раніше — проймає і зворушує їх до глибини душі.

Пісні розворушують усе краще в людині. Пісні не дозволяють людині занепадати, морально і фізично опускатись.

Почувши тужливу українську пісню вдома, росіяни могли прикрикнути: «Ну, завилі! Занилі! Тєпєрь будут літь сльози целий дєнь!.. Пачєму абязатєльна нада літь сльози?!»

Тепер вони розуміють джерело народньої туги, смутку.

Росіяни в меншости — звичайні люди, яким нечуже все людське. Це вдома, в «Рассєє», тобто в СССР, вони розігрували один перед другим свідомих «абрусітєлєй». У Німеччині вони не боронять Росії, бо вони виявилася «гнилим мішком», що розповзся по всіх швах. Поразка, тисячокілометрові відступи-драпи примусили навіть пихатих дурнів- «імреіялістів» дещо порозумнішати. Але — чи надовго? Вони навіть визнають, що нічого доброго від «великої Росії» не мали; мабуть, і не варто їй було бути великою?!

Розум приходить не в щасті, а в біді!

А скільки невинних людей вони скарали в таємних катівнях за три сотні років свого «царювання»?!

«Танцюй, враже, як пан каже!»

Втративши панування, вони вже не запрошують до «танцю»!

Кину кужіль на полицю,
Сама вийду на вулицю!
Нехай кужіль миші трублять!
Нехай мене хлопці люблять!..

ВЗАЄМНЕ ЗНАЙОМСТВО ТРИВАЄ

Юний начальник Едуарда Амбіцького — Ґайнц Цолтер — не поспішав передавати помічникові своїх водійських навичок і умінь. Обов'язки помічника зводились до того, що Едуард супроводив водія у дорозі і дрімав, сидячи на площадці електрокари, коли напарник кудись відлучався.

— Ну, який ти помічник, рускі?! Ти годишся хіба на клей і мило! — беззлобно базікав Цолтер. З ревнивою підозрою він ставився до дорослого остарбайтера, боячись, і небезпідставно, що той може зайняти його місце, а його, Ґайнца, пересунуть на важчу і відповідальнішу ділянку роботи. — Я поскаржусь Шварцбардові, що ти лише спиш — нехай переведе тебе знову до блехвальцверку.[46] Там тебе навчать розуму і старанности!

Амбіцький іґнорує недружній випад. Легка робота, постійне перебування в русі, на сонці і повітрі, — у хлопця з'явився шанс зміцніти і навіть вижити, тому він стримує себе, береже емоції, енерґію.

Цолтер їде за краном, навантажує на площадку електрокари зіпсовані і згорілі електромеханізми — електромотори, електромаґніти,

---

[46] Бляхопрокатний цех. (З нім.)

вентилятори і помпи, — все це відвозиться в електричний цех на перемотку і цілковите відновлення, звідси чи з матеріяльного складу привозяться відремонтовані і нові електромеханізми.

Напарник, як, здається, всі здорові і міцної будови тіла люди, від природи незла людина. До того він не любить утруднювати себе роботою і охоче байдикував би, але підганяли є і над ним. Політикою і війною хлопець не цікавиться, вважаючи, що німці і без нього зроблять усе, як слід, а йому непогано й на заводі в ролі електрокарафюрера. Міцний і сильний, юнак не ставився до людей вороже, але, не маючи до них довіри, не відав, що таке симпатія і співчуття. Ні над чим не замислювався. Нічого не приймав близько до серця. Фюрер сказав, що з большевицькою Росією, «колосом на глиняних ногах», буде, як з Польщею, Францією, Бельґією й Грецією, і Ґайнц вірив, що так воно і буде. Місяцем чи роком раніше або пізніше — яке це має значення?!

Парубчака хвилювали суттєвіші речі, наприклад: а чи гарні дівчата і жінки у «Зов'єтуніоні»?[47] І чи правда, що вони — примітивні і вульґарні простячки — не носять обов'язкових предметів жіночого туалету? Про це він недавно дізнався від фронтовиків-відпускників — героїв остфронту — і бажав почути підтвердження, так би мовити, з перших рук.

Запитання не приховувало ніяких задніх думок, воно містило звичайну чоловічу допитливість — нічого більше.

Амбіцький здогадувався, яка відповідь прийшлася б до душі зіпсованому арійському жеребчикові.

— Це правда! — стримано підтвердив він і, наче прокинувся від сплячки, відчув шалене калатання серця, — воно наче зірвалось з місця. — Замість бюстґальтерів і трусів вони носять під одежею... партизанський ніж, кинджал. — Едуард різко рвонув руку, ніби добуваючи з-за пазухи кинджал. — Кривий. Турецький. Як на плякатах. Ти бачив у місті такі аґітаційні плякати?

Ґайнц відсахнувся, здивований і сторопілий. Він не сподівався від «здохляка» такої люті і не міг збагнути, чим власне вона викликана: адже він нічого такого не сказав, а лише запитав.

Він кревно образився.

Відтепер він знав про слабке місце напарника-противника — легку вразливість, ранимість і наче сіль на відкриту рану — колов і шпигав його каверзними і підступними запитаннями: «А що таке «калхоз»? Чому «калхознікі» — вошиві і ніколи не миються? І чи правда, що вони живуть у загальних конюшнях-казармах, як вояки,

[47] Радянський Союз. (З нім.)

укриваються суцільними двадцятиметровими ковдрами і переповзають під ними часом навіть до рідної мами? Їдять із одної миски, яку називають «каритом»; мають спільну для всіх проститутку, до якої ходять ночувати і старі й малі, і здорові і каліки? А дітей — безбатченків — жінки і дівки підкидають і дитячі будинки, неначе зозулі яєчка?!»

Амбіцький уже не дрімав. Ненависть розворушила його. Здавалось, довкола все враз змінилось; фарби, запахи і звуки зробились густішими, виразнішими, чіткішими.

Захищати колгоспну систему хлопцеві не випадало: вона нікого не окрилювала. Однак справа зовсім не в ній. «Щеня» (саме так охрестив його Амбіцький) нічого не знає і не прагне ніяких знань. «Факти» йому потрібні були для аґресивного натиску, для безвідповідального верзякання, для «розіграшу» і знущання. «Факти» дозволяли невихованій, дурній і брутальній людині зневажати і третирувати незнайомих, чужих людей, принижувати та ображати їх.

У шкільні й інститутські роки Едуард багато читав. В «Обломові» І.Гончарова, особливо, в «Петрі Першому» О.Толстого, юнак знаходив поетизацію російськими апольоґетами старої доброї Німеччини; мешканці Кукуя[48], німці-купці й ремісники, трактувались ними як мирні, чесні талановиті трударі, які займалися лише своїми підприємницькими справами і торгівлею, на дозвіллі попивали пиво власного виробництва, танцювали з своїми важкими дебелими фрау.[49] Такі історичні екскурси дезорієнтували багатьох і багатьох довірливих і наївних полонених і остарбайтерів, заводили їх у такий глухий кут, із котрого вороття немає.

Ґайнц порушив хід думок полоненого: він усе ще викладав свої відомості: «Росія — країна ледарів і лежебок, шлюх і шахраїв, — самовпевнено твердив Цолтер. — Російський мужик не любить і не хоче працювати, він тільки б жер українське сало, заливався б смердючою бражкою і спав би з бабою, засунувши брудні, ніколи не миті ножиська у гаряче просо на російській печі. Ти читав російську казку про скатертину-самобранку і про гамана, котрий сам поповнює витрачені, незароблені людиною гроші?!.. Як бачиш: Росія і росіяни завжди були націлені на паразитичний спосіб життя, вони збройно підбивали дрібні народи, пограбовували їх і знову завойовували й пограбовували інших. Тільки велика Німеччина і ґеніяльний фюрер Адольф Гітлер здатні врятувати Росію і росіян від постійних неврожаїв, недородів, голодувань і старцювання. Тільки вони

---

[48] Історико-культурний німецький осередок Москви.

[49] *Жінка, дружина. (З нім.)*

спроможні навчити іванів і марушок працювати і жити коштом власної праці, а не війною і грабунком! Може, скажеш, на Півночі і Сході Росії не жеруть оленячої і моржової печінки в сирому і замороженому стані? Може, скажеш, не п'ють квартами свіжу кров, замість пива, прямо з пульсуючої рани? По очах і по морді бачу, що будеш сперечатися, хитрувати й вибріхуватися!»

Учорашній студент уже зустрічав людей з зіпсованим характером, але вперше в житті віч-на-віч зіштовхнувся з такою самовпевненістю, нахабством і глупотою. Хлопець не знаходив німецьких слів, щоб довести обманутому, як грубо і підло його ошукали, дезорієнтували, заплутали.

Едуард довго мовчав, роздумуючи. А далі спитав:

— Хіба ти, Ґайнце, не вивчав історії? Не чув про «диких», «дурних» і «некультурних» слов'ян, котрі громили культуртреґерів-завойовників, коли ті з вогнем і мечем наважувалися вторгатися в їх землі?! Як дурні і дикі могли громити розумних і цивілізованих?

В обличчі молодого німця майнуло щось подібне до уваги й довіри, але лише на одну-єдину мить, бо зараз же і погасло.

— Пас маль ауф ду, рускі![50] Ти займаєшся большевицькою пропаґандою! — швидко-швидко і погрозливо він замахав указівним пальцем коло самого носа полоненого. — За такі слова — надумай я донести — тобі пов'яжуть «конопляну краватку»![51] Знаєш ти це?!

Жадна свіжа самостійна думка не могла народитися в задурманеному і безплідному мозку гітлерюнґи. Балакуча маріонетка!

Так, Ґайнца можна було нацькувати на кого завгодно, і він, неначе дворовий пес на ланцюгу, кидатиметься на кожного!

В Африці й Азії, як дізнався Цолтер із шкільної проґрами, живуть дикі і напівдикі племена. В Америці й Австралії — «дещо культурніші, бо анґло-сакси запозичили культуру у німців-саксонців, своїх колишніх панів-завойовників!

Німеччина й Берлін — центри Европи і всесвіту!

Фільозофські концепції і видатні технічні ідеї пливуть у світ саме з Німеччини і Берліна!

Ще Ґайнц твердо засвоїв історію загарбницьких воєн німецьких, пруських і австрійських аґресорів, і Амбіцький сподівався, що гітлерюнґові відоме принаймні ім'я Олександра Невського. Чи хоча б юнґа чув про Ґрюнвальдську битву[52], битву народів?

---

[50] Вважай! Остерігайся!

[51] Тобто мотузка. (З нім.)

[52] Ґрюнвальдська битва 1410 року — битва між польсько-литовською армією і військом Тевтонського ордену коло німецького села Ґрюнвальд закінчилася розгромом німецьких рицарів. У складі названої армії бились проти ордена полки українців, білорусів, росіян, чехів, молдаван і навіть татарська кіннота.

Нічого подібного!

— Ґрюнвальд[53] — це складне німецьке слово. Це все, що я можу тобі сказати з цього приводу!

З таким співбесідником не можна вести суперечку.

У такій «суперечці» не народжувалася Істина.

КАЧЕНЯ

Німецькі жінки й неповнолітні гітлерюнґи працювали в суботу до обіду.

Амбіцький несподівано лишився сам. Таких непередбачень у Німеччині не повинно бути. Але — бувають.

Загнавши електрокару в ґараж і підключивши її акумулятори до мережі на додаткову підзарядку, він заліг на даху ґаража і звідти дивився й дивився на бауерські садиби, вбирав у себе хвилююче-приємні запахи жита, що переливалося живими хвилями за цегельним заводським муром. За межами заводу, на пустирі, куди вивалювали міське сміття, неначе десятиповерховий бастіон, здіймався ґазгольдер, що живить заводські мартени ґазом; на ґазгольдері — метровими буквами — назва заводу — ВЕСТФАЛІШЕШТАЛЬВЕРК», а вище — його емблема: символ «робітничої» влади — зубчастий триб, розвідний ключ і шахтарський відбійний молоток. (Не вистачало лише свастики, загнуті кінці якої спрямовані на всі чотири боки світу).

У мурі — залізна хвіртка. Нею користуються слюсарі і поліцаї, обслуговуючі й охороняючі ґазгольдер. За хвірткою — свобода.

Свобода — мета кожного полоненого. Але кожний розуміє, що для досягнення мети потрібні засоби. Їх то Амбіцькому і бракує. Передовсім треба відновити підірване у штрафґефанґу і в'язницях здоров'я. Знову зробитись сильним і спритним. А для того потрібно багато нормальної людської їжі! Ну, хоча б хліб або картопля!

Де їх узяти?

Від таких думок тоскно гурчить у порожньому шлунку. Паморочиться голова. Нудить. Трапляється й короткочасна непритомність.

Брати Амбіцькі нічого з пайка не продають, але нічого і не докуповують. Вони споживають усе, що отримують — для молодих хлопців це все одно, що псу — муха. Дванадцятигодинна праця на заводі висмоктує, витискає з них усі сили і соки.

---

[53] «Зелений ліс». (З нім.)

З дистрофією не жартують! Треба щось робити! Але що можна вчинити в таборі, в щільній ізоляції?!

З приводу штрафників табірники похмуро жартують-пророчать: «Жити будеш, але... танцювати не захочеш!»

Так, справді вчорашнім штрафникам не до... танців.

За ґаражем щось голосно-голосно запищало. У бур'яні, коло паркану, заплуталось зелено-жовте каченя. Клишоноге і незграбне, воно чіплялось лапками за густу травичку і голосно-голосно просило допомоги: сяв-сяв-сяв-сяв! Сяв-сяв-сяв-сяв!

Ані заводських поліцаїв, ані німців не видно. Кілька кроків — і полонений коло муру.

Побачивши переслідувача, каченя занепокоїлось ще більше, воно тріпотить пухнастими паличками-крильцями; панічно прагне знайти отвір у паркані, через який воно проникло на завод.

Людина і птах розпочали змагання. Едуард — слабкий, він захекався від кількох надмірних зусиль. Каченя — неповоротке. Можливості борців приблизно урівноважені. Переслідування затягується.

Та от каченя, заплутавшись, перевернулося на спинку; широкі оранжеві лапки безпорадно метляються, як ноги велосипедиста, що втратив педалі.

Ще маневр, другий і Амбіцький таки зловив птаха і засунув до кишені. У ґаражі, роздивившись, хлопець був до сліз розчарований. Каченя легеньке, як пір'ячко, жменька тельбушків і трошки пуху!

Зжерти малого — значило, виявити себе безглуздо-нещадним звіром, без користі загубити невинну божу істотку!

«Прі атходє наших войск всьо живоє далжно бить сожжено, атравлено, умерщвлено, унічтожено!..» — таким був нещадний наказ Сталіна. Загороджувальні загони лишали по собі мертву зону. Обивателі теоретично вважали цей наказ справедливим, доки наказ не зачіпав їх особисто, їх інтересів, їх безпеки. Відступаючі війська, якщо мали час і технічні засоби, пунктуально дотримувались наказу. Під Маріюполем енкаведистський загородзагін розстріляв з кулеметів кілька сотень хлопчиків-фезеушників[54], коли стало ясно, що вони потраплять до рук наступаючих частин вермахту.[55] Амбіцький не готував себе до злочинів. Ніколи не чинив підлоти і — переконаний! — не чинитиме!

«Пощаджу каченя — Бог пощадить мене! Дозволить повернутися в Україну живим і здоровим! — І ще подумав: — Як тривога — так до Бога!»

[54] «ФЗУ» — «фабрично-заводське училище».

[55] Збройні сили фашистської Німеччини.

Користаючись тим, що розум переміг інстинкт, хлопець побіг до паркану і перекинув каченя в густе колосисте жито. Звідти одразу донеслося радісне і вдячне: «Сяв-сяв-сяв-сяв!.. Сяв-сяв-сяв-сяв!..»

Як буває нечасто в житті, винагорода за добрий учинок прийшла тут же! Коли будували «російський» табір, мур пересунули, відшматувавши у бауера-сусіди частину садиби. На смузі залишились кущі аґрусу, чорної смородини і ревеню. Усе заросло непрохідним бур'яном. Амбіцький наївся ягід досхочу. Нарвав ягід і ревеню для Юліяна. У ґаражі був ґаз і вода, знайшовся кимсь покинутий трилітровий кавник, власне — бідончик. Компот-«рагу» для Юліяна вийшов на славу, якби до нього додати хоч трохи цукру!

Цей день можна було вважати першим щасливим днем у Німеччині: полонений не тільки поласував разом з братом делікатесною стравою, але — головне! — озброївся дуже важливою — перспективною! — ідеєю. Над нею ще треба добре подумати, бо — кажуть — «сапер помиляється один раз»!

Плачучи від радости, Едуард розпляновував своє нове життя: виходило так, що брати можуть не лише врятуватися від смерти, але — можливо! — й поправити підірване в штрафґефанґу здоров'я!

ПАРТАЙҐЕНОССЕН АВҐУСТ НОЛЛЬ

Авґуст Нолль — сухий і корявий, як грушевий патик, — був рядовим електриком і наці. Однак, після призначення наглядачем від «робітничого фронту»[56], він завів собі начальницького кашкета з чорним лякованим козирком і плетеним ремінцем, а також страхітливої товщини бльокнота, куди став записувати свої думки і спостереження. Зробившись таким чином фюрером, робітник розсудив, що працювати йому тепер начебто незручно і не обов'язково. І він став допомагати Шварцбардові порадою і словом. Просто кажучи, до всього втручався, у все сунув свого носа. Між ними зразу почались чвари і тертя. Владний і нетерплеливий майстер, спалахнувши, подзвонив директорові заводу і спитав, чи звільняються керівники «робітничого фронту» від своїх безпосередніх обов'язків у цеху, чи, може, їхня робота в цеху лишається за ними?

Почувши від вільнодумця-Шварцбарда таке запитання, директор гнівно обурився, і телефонна трубка гучно і грізно заротала.

[56] Нацистська профспілка.

Майстер слухав уважно, навіть найтонший фізіоґноміст не міг би розпізнати в його обличчі зневаги чи глуму. Час від часу він ствердно кивав головою і навіть підтакував. А передбачаючи, що директор, виговорившись і відвівши душу, покладе трубку, Шварцбард рішуче вклинився.

— Передаю слухавку Авґусту Ноллю! — І справді передає телефонну рурку Ноллю, котрий стояв тут таки і чув розмову майстра з директором.

Тепер телефон рокотав стриманіше, м'якше: для члена нацистської партії і керівника робфронту у пана директора знайшлись делікатніші слова і довірливіші відтінки голосу.

Тож Ноллю довелося розпрощатися з омріяними атрибутами начальницької влади і знову витягнути на світ божий кусачки і контрольну лямпочку.

Зате тепер у Шварцбарда завівся заклятий і дуже небезпечний ворог-демаґоґ, інтриґан і негідник.

Не минало дня, щоб Шварцбарда не відривали від роботи викликом у фервальтунг[57] чи фабрікпартайабтайлунґ[58] до телефону і не робили чергового напучення. Як зацькований псами вовк, майстер затято захищався і незмінно переходив у наступ.

— У мене, майн герр[59], дві руки і одна голова, — огризався. — Я не можу роздертися на частини і бувати у всіх цехах одночасно. Мені потрібний помічник, або мене зробіть чиїмсь помічником. Що?!.. Що?!.. Нолль — мій помічник?!.. Ви знущаєтеся, пане провідний інженер! Нолль не допомагає мені, а заважає! Так, так, я відповідаю за свої слова: нероба-Нолль за-ва-жа-є мені! Я не проти «робітничого фронту», ні! З попередником Нолля ми працювали цілком злагоджено... Нічого подібного, майн герр! Попередник Нолля не був моїм горілочним братом, бо я взагалі — ви повинні б це знати! — не вживаю алкоголю! Попередник Нолля був справжнім діловим німцем, чого не скажеш про електрика Авґуста Нолля. Ні, пане інженере, інфаркт я теж отримав не через пиятику, ви неправильно поінформовані... Іст ґут![60] Я вчиню так, як ви радите — спробую вплинути на Нолля як німець на німця. Але було б краще для нас обох — і для виробництва! — якби ви забрали такого порадника з цеху. Гайль Гітлер! — І повісив рурку.

З начальниками цехів Шварцбард старався не загострювати стосунків: голос більшости — голос Бога! Це небезпечно!

---

[57] Заводоуправління.

[58] Заводський партійний комітет.

[59] Мій пане!

[60] Добре! (З нім.)

Фріц Шварцбард розмовляв з ними спокійно, розсудливо і терпляче, як із зіпсованими, примхливими і плаксивими дітьми, котрим так чи інакше мусиш потурати.

У ці дні в електричному робітники ворожили і підраховували, скільки днів Шварцбард ще протримається «на плаву» і коли його звалить ще один — останній! — інфаркт?!

Хто кого переможе — незамінний спеціяліст дрібного партійного функціонера чи фюрер-доносщик — керівника провідного цеху?!

Електрики, електрослюсарі, токарі й обмотниці, а з ними Ґайнц Цолтер і Авґуст Нолль заключали між собою парі, як на перегонах.

Більшість сходилася на тому, що скоріше за все Шварцбард «скопититься» ще від одного інфаркту. З другого інфаркту він не вилізе: крупні мужчини взагалі дуже погано переносять тяжкі хвороби!

Але Фріц Шварцбард вистояв. Другого інфаркту з ним не сталось.

У загальнозаводську суперечку мусив втрутитися ґенеральний директор, «старий борець», колишній особистий колеґа і «партайґеносе» самого Адольфа Гітлера. Він нібито заявив при свідках: таких, як Нолль, можна призначати і зміщати пачками щодня, а Шварцбард — один! Якщо зняти з роботи Фріца, то кого запропонуєте на його місце? Може, Нолля, щоб розвалив цех за один місяць?! Шварцбарда слід притиснути, щоб не задирав носа. Але підрізати його начальницьких прав не можна!.. Анархія, вчить фюрер, — не мати порядку! Німеччина Адольфа Гітлера — не комуністична ленінсько-сталінська Росія! Поки що електричний цех — чи не єдина ланка на заводі, де панує лад! Більше б нам таких орґанізаторів і адміністраторів, як Шварцбард, і червона Росія давно б була переможена!.. Над Лондоном і Вашинґтоном, як над Парижем, майорів би червоний прапор з чорною свастикою в білому колі!

Про зняття Шварцбарда з роботи не може бути й мови! Починати доведеться з мене, ґенерального директора, майне геррен![61]

Союзники Нолля притихли, зачаїлися.

У цеху знову запанувала тверда воля Фріца Шварцбарда.

ПОШКІН І ХУДЯК

Приїзд партії сталінґрадців ураз погіршив і ускладнив табірну ситуацію. Українські росіяни, досі більш-менш скромні і лояльні щодо української більшости, стали безсоромно насідати на своїх

[61] Моє панство! (З нім.)

українських земляків. Учиняли сварки і бійки. Погрожували розправою, «тьомной».[62]

З барака в барак ходить міцний, хоч і виснажений табірник Стьопка Пошкін. Він гарний, стрункий, але не високий. Обличчя могло б бути приємним, якби не хижий, гачкуватий ніс. Горішня губа у нього коротка, нижня — зневажливо випнута. Він — «ростовський урка», і розігрує з себе «тюремного царя», насаджує в «Европі» староросійські порядки: сильніший — пан слабшого! Як це не дивно, а в бараках у нього є свої «раби», з них Пошкін стягає «податі» хлібом і тютюном, на гірший випадок — недопалками. Один з його «васалів» — Юліян, Едуардів брат. Зустрівши Стьопку в таборі або на заводі, хлопець принижено заглядає в очі «царя», пригощає його німецькими недопалками. «Закуримо, Степанчик?!..»

Едуард не може з тим примиритись.

— Як ти міг так низько впасти?! — докоряє він старшому братові.

— Не даси сам — відбере все, — похмуро й нехотячи, пояснює Юліян. — Та ще й морду наб'є. Сила, вона ламає солому!

— Солому — так. Але — не людину! Ти вріж йому в мордяку — не наважиться збирати «податі»!

— Дурню! Та він уб'є мене одним пальцем! Він не сидів у тюрмі, не голодував у штрафґефанґу!

— Б'ють і грабують того, хто не дає рішучої відсічі!.. А я от відучу його збирати «податі»!

Едуард ненавидить Пошкіна. «Вуркаган» знущається з слабших і знесилених, вимагає «ділитися» з ним пайком. «Позичає» у сусіда ту чи іншу річ «до завтра» і тут же, на очах позикодавця, програє річ у карти. «Било ваше — стало наше!»

Мірятися зі Степаном силами Едуард поки що не може. Але й миритися теж не збирається.

— Я дам Стьопці по морді при першій нагоді! — обіцяє молодший брат. — А ти підтримай мене, лиш відверни його увагу. У цей момент я гаратну довбанцем по його макітрі! Пошкін — молодець проти овець! А проти молодця — сам вівця!

Юліян з мовчазним осудом, неприязно і з презирством крутить пальцем коло свого лоба: до дурної компанії він не пристає!

— Я! Я тебе підтримаю, Амбік! — втручається сусіда Амбіцьких Корній Худяк, колишній кухар із Запоріжжя. — Давно пора зупинити цю свинячу зануду. Почни, Едік, а я тебе підтримаю. — Світло-

[62] Бандитська розправа кримінальних злочинців. Полягає в тому, що людину зненацька накривають ковдрою і б'ють «на темно».

карі очі Худяка войовниче поблискують. Він енергійний, мобільний, у той же час стриманий. Від нього Пошкін не вимагає «податей». Штрафгефанг його не зламав. Цей не підведе!

— Домовились, Корнію Трохимовичу!

— Не зв'язуйся! — умовляє брата Юліян, умовляє так, наче його симпатії на боці здирника. — Коли Корній Трохимович працюватиме в ніч, Пошкін зробить з тебе пюре, і ніхто за тебе не заступиться. Ніхто й слова не скаже на твій захист. Стьопка Пошкін — злочинець-рецидивіст із «Ростова-папи». Йому — море по коліна!

— Не твій клопіт, боягузе! Німеччина — не Росія. Рур — не «Ростов-папа». Тут не наймеш безпритульного з «пером»[63] за півлітри!

До війни Худяк працював шеф-кухарем робітничої їдальні. Він любить молодих хлопців, усіх їх називає «салагами»[64], «малюками». Охоче розмовляє з ними про життя, котрого вони не встигли пізнати, бо ще не жили. Іноді його розповіді переростають у лекції-поеми про білки, жири, вуглеводи і вітаміни. Тоді голодний барак завмирає і всі лежачи слухають «казкаря».

Так це й називається: «Розповідати казки!»

— Зараз літо, — Худяк починає розповідь без передмови. — Що повинен варити кухар робітникам, зайнятим на гарячих і тяжких роботах металургійного заводу?.. Про це треба подумати. Тут російське «тяп да ляп» не підходить. Кулінарія — серйозна наука! Здоров'я і життя людини залежить від раціонального харчування. Кухар варить сталеварам і прокатникам зелений борщ зі сметаною і яєчками. Можна і молочну зупу! Мільхзупе, як кажуть німці. На друге — молоденька картопелька з коров'ячим масельцем. Котлетка. Шматочок м'яса. Редиска з зеленою цибулькою, олією чи сметаною — на вибір. На десерт — малина з цукром, шовковиця, виноград чи сливи. Може бути й компот або кисіль — із свіжих ранніх фруктів і ягід. Недоварений, щоб не загинули вітаміни.

Голодні слухачі ковтають лише слинки.

— Замовкни, Корнію, не то — огрію довбанцем по коробці! — сміючись, протестують у бараці. — Не тягни з людей останніх соків!

А старий лікар Артемовський, один з підпільників у таборі, підтримує оповідача: — Давай, давай, Корнію!

— Розповідайте далі, Корнію Трохимовичу! — просять «салаги», студенти технікуму з Вінниці.

Худяк не зважає на протестуючих, у нього своя мета.

---

[63] Бандитський «фінський ніж», «фінка».

[64] Від «салаки» — дрібної рибки.

— Робоча людина повинна харчуватися три-чотири рази на добу. Їсти треба небагато, але часто. Перевантажуватись, особливо, м'ясом — шкідливо! Сита, не виснажена дощенту людина не боїться тяжкої роботи й гарячих цехів. І хвороба ситу людину обходить стороною!

Рвучко розчиняються двері, піддаючись удару ногою. У барак заходить Стьопа Пошкін, він щойно почав освоювати «штрафґефанґівський» барак. Едуард слідкує за ним, як за ворогом.

Стьопка вже в проході між нарами. Він підходить до Юліянових нар; Амбіцький-старший прикидається сплячим, а Едуард, сидячи на ослоні, загороджує Пошкіну прохід. Пошкін дає Амбіцькому щигля в ніс і питає з викликом, але «ввічливо»: — Ви, кажіця, брат підара, каторий прітворяется сплячім? У нєго єсть табак?

— Для такого підаря, як ти — нема! — Едуард зо всієї сили б'є бандюгу по морді. В удар вкладає всі наявні фізичні і моральні сили, і тепер зовсім беззахисний.

Пошкін розгублений і розгніваний, як поранений носоріг, він готується знищити противника одним ударом, а ні — то хоча б скалічити.

Та саме в цей відповідальний момент з горішніх нарів на голову Стьопки опускається ножища в грубих колодках-довбанцях.

— Ой, винуватий! Вибачте, будь ласка, пане Степане Пошкін! Я, кажіца, зачепив вас по кумполу?!

У бараці регіт і тютюкання, як на гальорці цирку, коли несумлінні артисти халтурять.

Із-за нарів виходять ще двоє недавніх штрафників. У руках у них зняті з ніг важкі колодки.

— Сиґарету чи прикурити?! — знущально запитують вони, звертаючись із запитанням до гальорки, а також і до Пошкіна.

«Цар» мовчить, за нього відповідає гальорка.

— «Прикурити»!.. Тільки «прикурити»!

— У рило, в рило паскуді!.. Колодкою — в рило!

— Блямбу підарю під ліве око!

— Нещадно бийте суку-у!

Ростовський блатняк задкує до дверей, з його ніг спадають колодки. Переслідувачі піднімають їх і кидають у його голову.

Уже в дверях збентежений і розгублений Стьопка піднімає свої колодки і взувається вже за дверима. Він боязко зазирає через двері в барак і з ненавистю обіцяє й погрожує:

— Це ви запам'ятаєте, хохли! Падли! Суки! Це вам так не минеться! Кров'ю будете харкати! Я вам того не подарую! — Степан змушений тут же прикритися дверима. І дуже вчасно, бо в нього полетіли десятки знятих з ніг довбанців.

Штрафники вдовлені перемогою над табірним вовком, який тероризував старожильців і переніс свою діяльність на новачків.

Хлопчаки-штрафники в образах відтворюють хвилюючу подію.

Тішаться. Сміються. Вітають Едуарда і Корнія Худяка. Тільки надобережний Юліян не бере участи в загальному радісному піднесенні.

З першого дня окупації він поводиться так, щоб нікого не зачепити, нікому не потрапити в поле зору і не запам'ятатися.

У жорстоких джунґлях полону навіть малий хробачок може обернутись небезпечним і нещадним ворогом.

Береженого і Бог береже!

ПРИВАТНА ІНІЦІЯТИВА

«Вовка ноги годують!»

«Біда навчить мишей ловити!»

Справедливість народньої мудрости остарбайтери збагнули в полоні, в застінках фашистської Німеччини, де їхнє щоденне життя було під постійною страшною загрозою. Серед інших — за рік перебування в «гостях» — порозумнішав і «без п'яти хвилин інженер» Едуард Амбіцький.

Тільки в Німеччині їм відкрився глибинний зміст приповідок, а вдома прислів'я здавались легковажним жартом.

Постійне голодування підстьобує ініціятиву, будить властиву людям кмітливість і дерзання.

У багатьох табірників є «шайни»[65], за них кожен німець може купити хліб (або замість хліба — відповідну кількість борошна) у будь-якій продовольчій крамниці чи пекарні у будь-якому місті чи селі країни.

Тальони інколи бували і в Амбіцьких, бували вони і в інших табірників. Та що з того? Якщо ні в кого не було хліба?

Поліцай-поляк — єдина порядна людина з усієї табірної охорони — інколи отоварював шайни табірників у місті і за послуги брав сиґарету чи дві. Тютюнові вироби остарбайтери теж добували незаконно — навіть протизаконно! — у німців та іноземців. Та послужливий поліцай один, а табірників уже сьогодні — близько тисячі.

Займались доставкою хліба і «придурки», тобто «кращі люди «російського табору», — хліборізи, баландери; комендант і поліцаї відпускали їх у місто «шпацірен»[66]. У таборі поліцайські посіпаки дерли з земляків по сім шкур, з ними не можна було мати справи.

[65] Відривний талон на хліб.

[66] «Гуляти», «на прогулянку». (З нім.)

Ціна за пронос півторакілограмового буханця в табір чи на завод — п'ять марок, інакше — третина пронесеного!

Де ще в таборі знайдеш такі заробітки?!

І Едуард думав про це день і ніч.

Нарешті, як буває, коли всі сили душі і розуму людини концентруються на якомусь одному пункті, в голову прийшла щаслива здогадка. Хлопець згадав про поліцайську хвіртку коло ґаража.

У Шварцбарда, як і у поліцаїв, був свій ключ. Але майстер рідко ним користувався. І Амбіцький прихопив ключа з собою у табір.

Дід-підмітальник, котрий лише за списком вважався підмітальником, насправді працював нелеґальним табірним ґравером і годинникарем, зробив замовникові ключ. За роботу водій міг розплатитися тільки німецькими недопалками. А вони у таборі котувалися нарівні з сиґаретами, навіть — дорожчі сиґарет, бо були міцніші.

Старий табірник так зіскучився за куривом, що ледве не розцілував замовника.

Слюсар мав намір віддати вже ключ, та в останній момент раптом завагався, засумнівався: він боїться, що ключ спричиниться до загибелі молодого співвітчизника. А він, майстер золоті руки, не бажає мати на своєму сумлінні ні одної жертви!

— Сподіваюсь, ти мене не обманюєш? — допитувався дід, пильно заглядаючи Амбіцькому в очі крізь дві пари окулярів, насаджених одні на одні і зв'язані між собою мідним дротиком.

Майстер все ще тримав ключ у руці.

— Та ні, батьку, я собі не ворог. Я справді загубив свого ключа від гаража, — мусив збрехати водій.

— Ну, дивись... Я тобі вірю. У твоїх очах... щось... чесне, правдиве... Такі очі, здається, не здатні обманювати...

Едуард поспішив піти, щоб старий не побачив його почервонілих вух і обличчя.

Так Амбіцький зробився штатним доставником хліба в табір і на завод.

В обідню перерву він виходив у місто і в найближчих продовольчих крамницях-пекарнях отоварював хлібні картки.

Продавати хліб остарбайтерам заборонялося. Тому купівля не обходилася без принижень і пригод.

Не кожна продавщиця погоджувалася на це: вона довго й уважно розглядала талони і гроші на світло — а чи не фальшиві? Питала, чи ти не пограбував, часом, якогось старенького німця чи німкеню? З заздрістю і злістю розпитувала, звідки у остарбайтерів хлібні талони, якщо, відомо, що ніякі талони їм не належали: вони живуть — як у Бога за пазухою! — у таборі на всьому готовенькому

і райх постачає їх усім, без чого не можна жити. Твої б клопоти — нам!

Продавщиця радилася з покупцями-німкенями, відпускати чи не відпускати остарбайтеру хліб, тим паче — кілька буханців в одні руки? Чи, може, правильніше затримати підозрілого покупця і з допомогою сусіда-шуцмана[67] виявити особистість людини, що без діла тиняється по місту в той час, як «усі працюють для перемоги». А що як російський нероба — парашутист-шпигун?!

Становище ускладнювалось тим, що Едуард часом міг прибігти по хліб у той самий день ще раз.

Щоб прискорити купівлю, «постачальник» лишав у магазині марку чи дві. Німкеня від хабара не відмовлялася (власне, удавала, ніби не помічає залишених грошей), але буркотіти не переставала.

При тому вона згадувала про загальновідому німецьку ощадливість і російське марнотратство, а також і те, що «якби ваші були поступливіші, як, наприклад, французи чи поляки — і менш горді, фюрер завше жив би з ними у злагоді, мирі і дружбі. Хіба не про це була підписана відома угода з Москвою?! Не було б війни, росіянам не довелось би старцювати коло пекарень і продовльчих крамниць!

Амбіцький не сперечався. (Продавщиця тільки того і чекала, щоб мати привід тут же відмовити в продажі хліба). Не переконував її, це чомусь завжди мало діяметрально протилежні наслідки. Він лише говорив: «Фрау, прошу скоріше! Іх габе кайне цайт![68] На хліб у таборі чекають десятки голодних товаришів! Це їхні шайни, а не мої!»

Німкеня не вірить, або удає, що не вірить. Можливо, дражнить, провокує голодний протест.

Ситий голодному — не брат!

Продавщиця цілком насолоджується своєю владою і безкарністю.

Поспіх і нетерпеливість вона тлумачить по-своєму і завжди на шкоду іноземцеві.

«Ти — російський босяк-крутій! Ти боїшся зустрічі з шуцманом, котрий мешкає по сусідству і обіцяє обов'язково тебе тут припильнувати. Росіяни — злодії і шахраї від народження, вони злодійством відомі цілому світові, саме тому їх і не випускають з-за колючого дроту! Дай таким волю — відразу ж почнуться грабунки, підпали і ґвалтування!»

---

[67] Поліцай. (З нім.)

[68] Я не маю часу. (З нім.)

Інші продавщиці демонструють перед безправним свою людську і жіночу зіпсованість, повну бездушність і добре треновану підлоту.

— Нікс ме-ер да-а![69] — безсоромно твердять вони, хоч полиці маґазинів-пекарень завжди завалені буханцями-цеглинами, батонами і пачками пресованого корнброту.[70] І показують на двері. — Раус! Фердамте швайнгунд![71] Старцювати заборонено справедливими і мудрими законами райху!

Ще інші — зухвалі й озлоблені проти усіх мужчин на світі — конфіскують талони і гроші і пропонують безправному скаржитись на них поліцайкомісаріятові чи навіть самому фюреру.

Частіше всього доводиться чути такі речі: «Хліб я тобі продам, я жінка добра і набожна. Але ти спершу занесеш у підвал тонну вугілля — оте, що купою лежить на тротуарі!»

Усе це Амбіцькому не підходило. Він казав, стримуючи роздратування й приховуючи образу: «Я вийшов з табору всього на кілька хвилин. Бачите — в спецівці й колодках! На хліб чекають голодні товариші. Це їхні шайни! Я не можу затримуватися в місті ані хвилини зайвої!»

«Ти просто російський ледар і бажаєш усе мати без праці!» — гнівається набожна і добра продавщиця. І, звичайно, в такому випадку хліб не відпускає.

По-справжньому милосердними були лише молодесенькі дівчатка, ті, в душу котрих ще не просоталися німецько-фашистська отрута і життєвий бруд. Ті, кого ще не кинули під ноги бидлиська у кованих чоботях. Ті, кого ще не розбестили брутальна і безсоромна пруська солдафонщина і примітивна, але липка, нацистська демаґоґія. Ці на свій страх і ризик відпускали хліб навіть без шайнів і грошей. Про чайові не хотіли й чути.

«Ти є голодний і нещасний. Тобі треба трошки допомагай. Приходь у суботу. Я знову підмінятиму сестру і подарую тобі буханець хліба».

Дівчата дещо старші вже були практичніші; вкусивши від древа пізнання перші плоди, вони вимагали дістати для них, хоча б і з-під землі, «духі краснімак» і туалетне мило «леніңград», але обов'язково таке, на обгортці якого цар на коні. «Це дуже хороше мило — мило для молодих дам. За шматочок такого мила чи за духи «краснімак» я дам тобі не один, а три буханці хліба! Без грошей і шайнів!»

---

[69] Нема тут!

[70] Платівки хліба з дуже грубо подрібненого зерна.

[71] Геть! Проклятий свинособака! (З нім.)

На вулиці доводилось бути пильним і обережним, бо кожен німець — твій пан — у будь-який момент міг зупинити тебе, перевірити відпускні документи і пас[72], а оскільки їх у тебе нема, припровадити тебе до поліції. За затримку «ворога райху» — попросту бездокументника — видавалася значна винагорода. Характерним було і те, що та сама винагорода виплачувалася і за живого, і за мертвого, тобто застреленого... при спробі втечі. У такому випадку представника влади приводили на місце, де лежав застрелений. Або в поліцію приносили відрізану голову «тяжкого злочинця». Німецькі мисливці за скальпами полювали на людей переважно в руїнах міста або на звалищах, де «ости»[73] і втікачі-військовополонені вибирали пророслу картоплю, прокислу капусту чи гнилі яблука.

Ще треба було пильно стерегтися шуцмана, котрий справді жив поблизу, і заводських поліцаїв, і заводських начальників і нацi, яких можна було зустріти в обідню пору в місті, і які могли знати водія в обличчя.

При всій складности купівлі хліба в місті сама купівля не була ризикованою. Не головним була і «втеча» з заводу (з даху ґаража Амбіцький бачив, що в даний момент коло хвіртки нема нікого). Головне було непомітно знову пробратися на завод, бо за час перебування в місті до хвіртки міг підійти заводський поліцай. І тоді «утікачеві» непереливки! Міг бути і розстріл на місці, а — в кращому разі — звірячі побої, допити: де взяв німецькі хлібні талони? Хто зробив тобі другий ключ до хвіртки?

Та іншого виходу не було. Тому доводилося ризикувати здоров'ям і життям.

У щасливі дні Амбіцькі дозволяли собі снідати і навіть обідати. Тобто вживати їжу два-три рази на добу, замість прийнятого в таборі і зручного для німців-крадіїв одноразового харчування.

Та й шайни у табірників бували нечасто.

Хочеш не хочеш, люди мусіли іти на безрозсудні — з погляду пересічної льоґіки — авантури.

Амбіцький не був винятково безстрашною людиною. Порівняно з іншими він мав можливість час од часу відлучатися з роботи. Тоді як його товариші по табору і заводу були прив'язані до робочих місць, чи були стриножені путами наглядництва, напарництва.

Слюсарі, ґравери, відновлювачі взуття, одягу, авторучок робили хитромудрі дитячі іграшки чи обручки. Скільки б часу не витрачав майстер на виріб, ціну німці тримали одну і ту саму: трифунтовий[74] талон на півторакілограмовий буханець хліба.

[72] Пашпорт (нім.).

[73] Тобто робітники зі сходу.

[74] Німецький фунт – 500 г.

Висококваліфіковані майстри за свою тяжку і марудливу працю отримували мізер.

За таких обставин ризик виправдувався і окупався.

ВІКТОР МАТЮХІН

У сталеплавильному нестерпна жарінь, сморід і до кісток пронизуючі протяги. Від неугавного гуркоту електропечей нікуди не сховаєшся. Вибухоподібні рокотання, супроводжувані сліпучими спалахами і виверженням клубів ядучого диму з пилюкою, переслідують тебе доти, поки ти в цеху; вони стомлюють, отупляють, пригинають до землі, як непосильна ноша. Худі, з землистими обличчями, з очима, глибоко проваленими в очниці, робітники, як глухонімі, розмовляють жестами. На них брезентові куртки, брезентові штани, сині окуляри на брезентових капелюхах і дерев'яні довбанці на ногах. У диму і ґазах вони щось роблять коло розливних ям і в ямах, коло зливних жолобів і форм, п'ють холодну ерзацкаву через край піввідерних кавників. Дивлячись на них, мимоволі думаєш, що вони привиди, до скінчення віку прикуті до ковшів, жолобів і кавників невидимими ланцюгами; вони не мають права розігнути спину, відірватись від роботи, вийти з цеху на свіже повітря. Це раби індустріяльної машини, що працює на війну.

У вируючих хмарах диму, пилюки і спалахів, як у хвилях розбурханого океану, плавають два мостові крани. Один несе вогнедишне цебро, другий установлює порожні форми в розливних ямах. Останній — бльоковибивний кран. Його обслуговує Едуардів приятель Віктор Матюхін чи просто — Матюха. Згорблений, маленький, з запалими грудьми, Віктор зігнутою в лікті рукою захищає лице від палаючого жару виливниць, другою, в брезентовій рукавиці, чіпляє трос до провушки форм; кран піднімає форми і різко опускає — раз, другий, третій! Нарешті з форм вислизають малинові, майже прозорі бльоки і важко плюхаються на тверду, чорну, як сажа, землю. Підхопивши кувалду, Матюхін звалює її на зв'язки між бльоками; сніп іскор летить на всі бльоки. Ударів не чути, їх поглинає рокіт печей і піддатлива м'якість розпеченого металу. Перемички злитих віялом бльоків не відвалюються, вони міцні і в'язкі, як сталевий трос. Щоб відбити цю прокляту перемичку, треба двадцять чи навіть тридцять таких ударів. Амбіцький дивується: звідки у Матюхи беруться для того сили? Здається, от зараз він підніме молот і впаде разом з ним.

Нарешті сталева зв'язка тріснула, бльоки тяжко розповзаються, молот випав з рук знесиленого робітника.

Тільки зараз Віктор помічає в цеху свого приятеля. Він слабо, майже силувано усміхається, підкладкою брезентової куртки витирає піт з розгаряченого чола і обличчя.

— Колись здохну на цій проклятій роботі в Дойчлянді! — говорить він і знову усміхається. Його усмішка добра, покірна. Вона, здається, єдиний його захист у цьому немилосердному світі.

До них підходить Руппенталь. Він простий робітник, як і Віктор. Але він німець і вважає себе начальником. Руппенталь сухий і жилавий, як добре вив'ялена риба, — кістки та дублена вогнем шкіра. Куртка бовтається на ньому, як з плеча старшого брата, штани тримаються на чесному слові. Звичайно, німець і сам не відпочиває і напарникам не дозволяє відпочивати. «Рухайся! Рухайся! — покрикує він. — Спати будеш у бараці! Тут треба працювати!» Але коли Амбіцький став приходити до Матюхіна в цех, німець незмінно відпускає Віктора на кілька хвилин. Він зовсім не такий злий і суворий, як хоче здаватися. «Іди, іди, — бурчить він. — Іди... Твій друг прийшов!»

Німець, як це не дивно, з явною приязню ставиться до дружби між цими цивільними полоненими. Він переконаний старий парубок і жононенависник. «Якщо і є справжня дружба, то лише між мужчинами, — запевняє він. — Але й вона зустрічається так же рідко, як біла ворона. Ти бачив коли-небудь білу ворону? Я теж не бачив.»

— Іди, іди, а я підмінятиму тебе рівно п'ять хвилин, доки ти викуриш штуммельсіґарете![75] Та дивись, не втопись у вбиральні разом із своїм другом! — незмінно напучує він.

Пересторога Руппенталя не випадкова. Єдиний порятунок для Віктора, як і для всіх інших іноземних робітників заводу — вбиральня. Віктор і його співвітчизники, а навіть німці, регулярно відвідують вбиральню. Віктор сидить там доти, доки його не вижене звідти напарник.

Хлопці виходять з цеху, сідають на лавочці під велетенським димарем, одним з шести ґіґантів, які бачиш за десятки кілометрів і які є дороговказами й орієнтирами для анґло-американських бомбардувальників. Електрокару Едуард передбачливо загнав у цех, щоб не спокушати випадкових клієнтів.

— Іх глаубе, гаст ду фюр міх айне ціґарете?[76]

Цей дивак має звичай розмовляти з товаришем по-німецьки. Це його ориґінальна манера. Вичерпавши запас німецьких слів, чи

[75] Самокрутка з недопалків.

[76] Я сподіваюся, що ти маєш для мене сиґарету? (нім.).

не сформулювавши по-німецьки думки, він жде едуардової підказки. Матюха природжений лінґвіст і вивчає одночасно чотири чужі мови: німецьку, французьку, польську й українську. Зі своїми напарниками прагне розмовляти їх рідною мовою — нечувана річ серед росіян у таборі і серед росіян взагалі. Якби напарником Віктора був грек чи японець, він вивчав би і ці мови. Здібність, інтуїція і пам'ять у нього незвичайні. Повага і симпатія до чужих мов — теж. Українську і польську за рік практики він засвоїв настільки бездоганно, що можна подумати: він народився в Україні чи Польщі, а не в глухому закутку Брянщини. У цеху до Віктора ставляться з повагою і навіть з симпатією, але працювати примушують не менше, ніж інших. «Якщо я мушу працювати, — каже Руппенталь, — мусиш працювати і ти!»

— А чому ти мусиш працювати? — наївно допитується Матюха.

Руппенталь збитий «з копит» і не знає, що відповісти.

З великим задоволенням Едуард зустрічається з Матюхіним. Той завжди спокійний, трошки журливий, дещо глузливий. Але ніколи він не скаржиться і не стогне.

Він мило посміхається і добрими сірими очима з надією і легкою іронією дивиться на приятеля.

— То як, товаришу начальник: буде резолюція на моїй заяві?

Едуард вручає йому сірникову коробочку з кількома недопалками.

— Дозвольте, будьте ласкаві, і папірця, а то сірники, розумієте, я забув у бараці на роялі... Така забудькуватість!..

Амбіцький, поламавшись, дає йому сірники і «цайтунґ»[77]

— Вас ґібст ноєс?[78] — ливарник майстерно клеїть цигарку, пожадливо затягається міцним смердючим димом. — Екстра-прима, первий сорт, мама єдет на курорт! — Спиною він підпирає теплу стінку димаря, блаженно відпочиває. Глибоко затягується і знову сипле жартами. — Пашла мама на базар — купіла дров — затапіла печь — із труби дим пашол! — і тільки тепер випускає з легенів відфільтрований і вже не неприємний недопалковий дим. — Люблю відпочивати з циґаркою в зубах. Без тютюну для мене відпочинок — не відпочинок... Курю я з восьми років. І певен, куритиму до кінця життя. А втім, жити мені лишилось недовго, — губи Віктора посміхаються, а очі сумні. — Одне, про що я молю Бога, якщо він є — дожити до перемоги. А там, товарищ Бог, я у вашому повному розпорядженні!..

У такому дусі проходить розмова приятелів і коротка пауза Матюхина.

[77] Газета (нім.).

[78] Які маєш новини? (нім.).

З цеху визирає похмура фізіономія німця.

— Ште ауф[79], Віктор!

— Слухаюсь, пане молодший фельдмаршал!

Сарказм хлопця викликає моралістичну тираду Руппенталя.

Ще кілька затяжок, і Матюха іде.

— Данке. Ауф відерзеен![80] На тому світі це тобі буде зараховано, друже. Про це подбає Віктор Матюхін!.. Нохмаль, ауф відерзеен, майн лібер фройнд![81]

НІМЕЦЬКІ МУЖЧИНИ

В електроцеху Шварцбард приймає електриків перераховує їх і розписується в спеціяльній книжці. Поліцаї, які щойно пригнали електриків, вертаються в табір за новою партією, а «східніх робітників» розбирають напарники-німці і ведуть до місця праці. Шварцбард щоденно нагадує німцям, що за втечу «східнього робітника» вони відповідають власною головою, тому повинні не спускати з них очей, зобов'язані йти за ними в кльозет і дивитись, що вони там будуть робити, «може, якраз нічого не будуть робити!»

Майстер нагадує підлеглим і те, що вони повинні бути передбачливими, обережними і пильними: «Ворог підслухає!..»

Німці похмуро й неуважно слухають його, кивають головами на знак того, що, мовляв, зрозуміли, будемо передбачливими і пильними!

Потому майстер дозволяє їм іти на їхні робочі місця.

— Пішлі-і! — незмінно говорить він, охоче схоплюючи і запам'ятовуючи слова чужої мови. — Працен, працен, рускі! Роботі! Давай! Давай!

Електрокара вже в цеху. Її пригнав Шварцбард (на завод він приходить одним з перших і отримує ентузіястичну доплату до зарплати). Відпустивши «східніх робітників» з німцями, він копирсається в контролері, підточує контакти, на Амбіцького не зважає, наче його й нема. Для нього хлопець не існує, як не існують і інші полонені. Начальники-німці без міри поважають себе; незважаючи на це, неначе мавпи, наслідують свого фюрера, копіюють його жести, поведінку і «фюрерську» ґістеричну інтонацію і нетерпеливість. Вони прагнуть зробити на полонених враження поважних панів, людей нещадних і рішучих. Їм явно бракує почуття міри і гумору.

[79] Підйом! (нім.).

[80] Спасибі! До побачення! (нім.).

[81] Ще раз до побачення, мій коханий друже! (нім.).

І все-таки влада начальників-німців над підлеглими дуже велика: кожного німця начальник може «розбронювати» і впродовж тижня відправити на остфронт, під ґрад російських снарядів і куль, для того треба тільки повідомити «фабрікпартайабтайлунґ» про те, що без такого-то і такого-то німця цех обійдеться, завдання фюрера притому буде без затримки виконуватися. Дисциплінованість німців у зв'язку з цим настільки зміцніла, а авторитет начальників настільки виріс, що підлеглі буквально заглядають їм у рот, ними можна керувати на миґах, як циркач керує вченими псами в цирку. Що ж до «остарбайтерів», а надто совєтів-військовополонених, так начальник дуже просто може позбавити їх якщо не життя, то здоров'я: варто лишень подзвонити у табір Адольфові Заланскі: «Такий-то номер симулює, ухиляється від продуктивної праці, прошу зменшити йому пайок і вжити інших «виховних заходів». Комендант, учорашній робітник-залізничник, власноручно орудуючи «телячою ногою» з свинцем усередині, повідбиває «симулянтові» печінки і нирки, а голодуха в бетонному мішку карцера довершить справу. У «вашраумі»[82] кілька днів по тому лежатиме голий, висохлий труп з кривавими синцями на тілі і на нього сідатимуть зелені мухи, доки його кудись не вивезуть табірні «придурки» на чолі з поліцаєм.

То чим же начальник-німець не «надлюдина»?! Як же йому не поважати себе і не бачити в собі напівбога?!

Шварцбард підпилює контакти контролера і час од часу поглядає на Амбіцького: чи не побажає начальникові доброго ранку? Чи не заговорить з ним улесливо?!..

Майстер недовірливий, і все ж облесність здається йому нормальним явищем: слабкий, мовляв, повинен пристосовуватися до сильного або загинути під чоботом сильного!

Шварцбард не відповідає облесникам на вітання, але незмінно слідкує за тим, чи вони вітають його і як саме вітають. Фріц Шварцбард самолюбний і впертий, як віл. Едуарда Амбіцького він іґнорує: «Нікому ти, мовляв, не потрібний!» — ніби говорить він, роблячи значну і зневажливу міну.

Раптом він затріпав у повітрі рукою: обдер пальця об колючий накип платівок контролера.

— Золен зі форзіхт зайн![83] — спокійно, доброзичливо і підкреслено грамотно радить-співчуває полонений.

Лютий, готовий зжерти хлопця живцем, майстер підскакує до нього, немов би підкинутий пружиною чи тіпнутий струмом. Йому

[82] Умивальня (нім.).
[83] Вам слід бути обережним! (нім.).

хочеться дати Амбіцькому добрячих ляпасів, тоді прикрість відляже від серця, а палець перестане боліти.

— Ти-и... ти знаєш німецьку?! — щиро дивується він і недбало струшує на землю краплини крови.

— Клайн бісхен. Клайн бісхен.[84]

— Клайн бісхен, герр обермайстер! — грізно підказує Шварцбард, він має намір раз назавжди указати полоненому-підлеглому його і місце і тон, яким тяжкий злочинець-штрафник повинен розмовляти з начальником-німцем.

Підлеглий зобов'язаний автоматично повторити «підказку», вжити обов'язкове «яволь»[85], але упертюх не робить того.

— Інтеліґент?!..

— Можливо, з часом зробився б ним...

— Студент? Татунчик — архітект, мамуся — викладачка іноземних мов у Маріюпільському інституті?

Едуард майже вражений, але нічим не видає свого здивування.

— У вас дуже точні відомості, герр обермайстер. Комендант остарбайтерлаґеру Адольф Заланскі — не ваш рідний брат?!

На щастя, Шварцбард давно навчився не чути того, чого не хоче чути. Він осудливо хитає головою і зневажливо морщиться: зубами відриває смужку шкіри і випльовує. Відламує півсиґарети. Тютюн розсипає, а папірцем заклеює сильно закривавлену ранку пальця.

— Так от... інтеліґент... панський синочок... Ти зобов'язаний щоранку вітати мене — подобається це тобі чи не подобається.

— Гайль Гітлер, герр обермайстер — так?

— Ні. Ти не німець, хоч цілком пристойно говориш по-нашому. Ти зобов'язаний казати: «Доброго ранку, герр обермайстер»!

— Доброго ранку, герр обермайстер!

Шварцбард дивиться на хлопця суворо й допитливо; здається, навіть з цікавістю. Але особисте зацікавлення старий хитрун уміє приховувати.

— Я радий, що ти ожив, рускі! — каже Шварцбард. І справді подібно на те, що він радий цій обставині. — Але мені не подобається, що ти робишся зухвалим і зневажливим, мені здалось, що ти розумний юнак. Тож май на увазі: ти не вдома! Попади ти сьогодні на іншого німця, ти був би не тільки жорстоко битий; як невиправного в'язня шрафґефанґу тебе можна відправити в Дахау. А звідти, знай, вороття нема. Ти повинен поводитись скромно і обачливо, бо в

[84] Зовсім трохи! (нім.).
[85] Так точно! (нім.).

«Університеті імени Гітлера»[86] це — питання твого життя чи смерти. Знайдуться десятки, сотні людей, які будуть вимотувати з тебе кишки і жили за один лише сміливий, незалежний погляд, не говорячи вже про неввічливу відповідь.

Амбіцький по-справжньому вражений. От тобі й «фашист»!

Заперечити нема чим, бо майстер має цілковиту рацію: справді, фашистів не переробиш, а власне життя скалічиш.

Вони чогось чи когось чекають. Амбіцький лише тепер здогадується: кого.

До них підходить захеканий, збентежений і зляканий Ґайнц Цолтер.

— Чому спізнюєшся?! — накидається на нього Шварцбард. — Проспав?

Цолтер тупцює на місці, неначе слон на прив'язі, і не сміє підняти очей: так, він проспав!

Праведник-майстер вибухає, як бомба.

— Не спи, псиську, з дружинами фронтовиків! Не спізнюйся на роботу, шмаркачу! Робітник повинен працювати, своєю працею для суспільства він заробляє свій хліб насущний і виправдовує своє призначення! — з явним вдоволенням Шварцбард крутить велике чисто вимите рожеве вухо електрокарафюрера. — Спати з дружинами фронтовиків, а тим більше з жінками у віці твоєї мами — велике свинство! Завойовуючи для тебе хліб і життєвий простір, герої війни щоденно ризикують своїм здоров'ям і життям! Я давно примітив, що ти, шолудивий пес, швайнгунд, крутишся коло Клотильди Олів'є, дівчини-сироти. Остерігайся! Застану тебе на її крані — скину вниз головою! Електроцех — не будинок розпусти на Дортмудерштрассе! Запам'ятай собі це! — Шварцбард смикає хлопця за гарні довгі світлі патли, по-парубоцьки зачесані назад. Водій все це терпеливо зносить, а потім займає своє місце за кермом. Амбіцький сідає на вантажній площадці.

Та майстер ще не виговорився, ще не до кінця розрядився. — А до Ґільди Дзікун чого ти ходиш — її ж чоловік герой остфронту, каліка без обох ніг?! Хіба тебе не вчили: «Не укради? Не обмани? Не заглядай під спідницю чужої жони?» Ах ти, свиня! Свиня!

Нарешті майстрові вдається зняти з серця роздратування, він дає водієві кілька вказівок виробничого характеру, і напарники від'їжджають. Шварцбард довго ще стоїть коло воріт свого цеху — не начальник — втілення моральности!

Гітлерюнґу-ґайнця принижено при Амбіцькому. Ще й як принижено!

---

[86] Так німці нишком називали Німеччину Адольфа Гітлера.

Тепер цей нацистський годованець не зможе дивитись на полоненого згори вниз, не зневажатиме його.

Цолтер навіть скаржиться напарникові на майстра, доводить, що той брутальний, невихований і несправедливий — скажений!

У Амбіцького щодо того є власна думка. Але він не поспішає викладатися перед патлаєм.

Поживемо — побачимо!

НЕДОБРЕ, КОЛИ ГРОШЕЙ НЕМА!

На заводській вулиці напарники зустрічають віз-плятформу, ґрунтовно завантажений спецівками, запчастинами, довбанцями й величезними картонними коробками з електролямпами. Віз тягне старий товстий німець, а ззаду підштовхує молодий. Передній задихається й умивається потом від надмірних зусиль, а задній ще й підганяє його.

— Фесте[87], Юпп! Фесте, польський євнух!

Ґайнц зупиняється,. здоровкається з німцями, — власне, з молодшим, сильнішим з них двох.

— Юпп! — звертається гітрелюнґа до старого дідугана. — Фюрер не поважає ледарів. Великонімеччина чекає від вас добровільних і сумлінних зусиль! Звик у своїй Познані неробствувати. У Німеччині дармувати не будеш!

Дід мовчить, навіть не дивиться в бік юнґи-патяки.

Цолтер і німець-погонич обмінюються таємними сиґналами-знаками, котрі можна витлумачити приблизно так: «Всип, мовляв, старому ледареві перцю в штани!» «Всиплю, будь певен!»

Візок повертає за ріг цеху. Ґайнц коментує:

— Юпп такий же ледар, як і ти, рускі! Серед німців рідко зустрінеш ледаря: німці — найпрацьовитіша нація в світі!

— Але ж він старий! — дивується Амбіцький. — Де йому везти такого важкого воза. Помре від надмірних зусиль!

— Ого-о!.. По-ве-зе-е! Він сильний, як віл. Ти примітив, який він грубас?! У робітничій їдальні вминає три порції і просить ще!

— Ну, повнота, а тим більше — стареча повнота — ще не доказ сили! Скоріше — навпаки! А чому ти йому кажеш «ду»[88] і називаєш поляком?

— Бо за походженням він поляк, але всім доводить, що — німець. Та це слова. А потрібні документи. Їх-то у самозванця й

[87] Міцно! (нім.).
[88] «Ти».

нема. Спеціяльна медична комісія есесівців і лікарів-професорів з університету обміряли спеціяльними німецькими приладами об'єм його голови, вагу мозку, форму носа і таке інше, і довели, що Юпп типовий слов'янин. А він ледве не побився з есесівцями-лікарями, доводячи, що він «стовідсотковий германець», «білява бестія».[89] Сміхота!

Цікаву з багатьох поглядів розмову довелося перервати: електрокара вкотилася до бляхопрокатнього цеху, звідки Амбіцьких та інших виснажених штрафників вигнали, як «трупів».

Лише тепер полонений міг усе побачити і відчути: в пекельному диму, ґазах, серед стосів розжареного металу і палаючих полум'ям печей, шалено крутилися маховики в два поверхи діаметром, тяжко гухали вальці, гриміли білі, як сонце, болванки. Люди, в коротких, наскрізь просяклих сіллю спецівках, з нездоровим рум'янцем на щоках, як циркачі чи механічні бездушні пристрої, спритно і чітко прокатували бляху, перекидаючи важкі пакети півтораметровими обценьками; піт градом котився з їх марних облич; на них диміла одежа.

Водій електрокари замилувався роботою прокатників. На його довгообразому конячому обличчі з'явився гордий і самовпевнений вираз.

— Ось як працюють справжні німецькі мужчини! — закричав він у вухо Едуардові, щоб той міг його почути у страшному металевому брязканні і суцільному гуркоті.

— А чому ти не працюєш у цьому цеху? — враз ущипливо відгукнувся Амбіцький. — Хіба ти не німецький мужчина? Не гітлерюнґа?

Ґайнц або не почув, або удав, що не почув. Підкликавши свистком кран, він навантажив на площадку електрокари важкий мотор. І напарники повезли зіпсований електромеханізм в електричний цех.

На заводській алеї вони знову зустріли колишній візок. Цього разу — без вантажу. Старий німець перетворився в рикшу і сумлінно пихтів поперед свого екіпажу, а молодий сидів на площадці в позі завойовника-кольонізатора. При тому він, як і перед тим, начальницьки покрикував на старого Юппа і навіть заохочував його з допомогою шматка грубої мотузки, як бичем.

— Давай! Давай, шляхтич!

Цолтер був у захваті від небаченого в Німеччині засобу пересування. Два підмітальники-німці, які саме в цей час очищали

[89] Світловолосий і голубоокий «типовий арієць», вважався ґенотипом германця.

заводську алею від сміття, теж щосили розхвалювали молодого німця і заохочували в зусиллях старого.

— Шнеллер[90], Юпп Шлафрок-Познанскі! Фесте, польська шкапо!

— Та-ак його, Карл! Та-ак його! Га-га-га-га-а!..

Амбіцький хотів спитати, чому німці так дружно і немилосердно знущаються з ненормального старого діда, та як на те ніяк не міг пригадати цього слова по-німецьки. Він мовив з осудом:

— Дас іст ніхт ґут![91]

— Недобре, коли грошей нема! — жваво випалив пискатий гітлерюнґа. — Ще недобре, коли баба роздражнить і не уступить! Нічого більше недоброго я не знаю!

Розділ другий

ВОРОГ МОГО ВОРОГА — МІЙ ДРУГ!

Якщо влітку за містом бачиш безмежно стомлених і зляканих хлопчиків, якщо на них понадягано кілька одежок, якщо у кишенях у них зекономлені пайки табірного хліба — знайте: це совєтці, втікачі з робочих таборів. Вони інстинктивно об'єднуються у ґрупи, щоб спільними силами й колективним розумом відшукати засоби боротьби з ворожими обставинами, щоб знайти можливість так чи інакше добратись до батьківщини чи хоча б до фронту: «батьківщина в небезпеці!» Навчені гірким досвідом і попередніми невдачами, вони не пропускають можливости товарняком доїхати до кордону будь-якої країни: Чехословаччини, Польщі, Нідерляндів, Бельґії, Франції чи навіть союзника Німеччини — Італії. Вони певні, що там їх нагодують, зогріють, сховають, допоможуть дістатися рідної країни. Бо ворог мого ворога — мій друг!

Улітку тисячі втікачів бродять дорогами Німеччини і їм здається, що всі дороги ведуть в Україну, додому! А вдома їх зустрінуть з розпростертими обіймами!

Однак, до того світу значно ближче, ніж до України. Утікачі вже це знають, вони не раз бачили смерть зблизька.

На всіх переходах, коло мостів, на залізничних переїздах — скрізь, скрізь на них чатують приховані чи рухомі поліцайські застави, жандармські секрети і контрольні пости — солдати з автоматами і великокаліберними кулеметами.

[90] Швидше! (нім.).
[91] Це є недобре! (нім.).

Утікачів виловлюють, розстрілюють, якщо вони на окрик «Гальт!» не зупиняються. Їх пачками доставляють у в'язниці, ґестапо, поліцайські постерунки, військові частини, штрафґефанґи і концтабори.

Улітку втікачів так багато, що їх навіть не б'ють, а лише так-сяк сортують, фотографують і роблять відбитки пальців, потім збивають у партії і знову женуть на якийсь завод, шахту, таємне, часом, підземне, будівництво. Хто попав у підземний секретний завод, той, як шахтарська коняка, приречений жити і вмерти під землею. Удень і вночі замість сонечка їм світять електричні лямпочки, які забризкують синькою. Для чого — адже ж німецькі міста і села освітлені, неначе й нема війни!

Озлобленість і ненависть поліцаїв, жандармів, ґестапівців, наці і гітлерюнґів обрушуються переважно на літніх, гартованих життям, свідомих «остарбайтерів». На них відіграються, задовільняють звірячу потребу крови. Їх допитують особливо жорстоко і, як правило, відправляють у концтабір для короткочасного «раціонального використання» і подальшого знищення.

Починаючи з перших же місяців 1943-го року, діють непорушні приписи: боєздатних німців відправляють на фронт, а їх місця на заводах і шахтах заміняють іноземними робітниками і остарбайтерами.

Зловлених негайно відправляють за заявками могутніх концернів на нові місця праці. Тюремний конвейєр повинен діяти безперервно!

Якщо в таку партію потрапляє літній утікач, він може вважати, що йому неабияк пощастило. Тепер поліцайський пес може і не взяти його слід. Тепер ти вже можеш вважати себе врятованим, наскільки взагалі так можна сказати про когось у фашистській Німеччині! Бо тут навіть німці не мають ґарантованого порятунку!

Ось з товарної станції виповзає товарняк. На бальконичку залізничної будки німець-колійник скрученим у трубку жовтим прапорцем вітає-проводжає поїзну бриґаду; для чогось він рахує пробігаючі вагони. Товарними поїздами на схід їдуть і їдуть десятки «гостей»; вони старанно закопуються у вугілля, руду, картоплю, пресоване сіно чи солому; залізничник повинен своєчасно їх помітити, запам'ятати, в якому вагоні замаскувався утікач і потелефонувати про свої спостереження до жандармерії наступної станції: «Зустрічай «гостей»!» І називає порядкове число вагоа, у якому сидить утікач. Усе це робиться без ненависти, як сумлінне дотримання дисципліни і службового обов'язку.

Поїзд прибуває на станцію, він ще не встиг зупинитися, а в залізний короб вагона жандарм стукає ручкою темного пістолета: «Вилазь, рускі! Ти вже приїхав «нах Україне»! Дурню! Дурню! Із

концтабору, ім'я котрого «Німеччина», утекти неможливо! Ми тепер скрізь! Ми все чуємо, все бачимо і все знаємо!»

Утікач так легко потрапляє до рук станційного служаки, що той навіть проникається до нього симпатією, як до невдахи. Черговий жандарм заносить у книгу дані, які ти про себе повідомляєш. Решту — нехай вибивають з тебе в ґестапо, штрафґефанґу, концтаборі — жандармові на це наплювати. Він чесно зробив своє діло — затримав «можливого злочинця», у всякому разі активного противника існуючого режиму, а інші службові інстанції нехай роблять свою справу!

Спеціяльна тюремна автомашина двічі-тричі на добу робить об'їзд поліцайських дільниць і вертається в тюрму переповненою.

«Ей, менш[92], та життя ж кожному дається один раз!»

«У тому-то і справа, герр поліцай!.. У тому-то і справа!.. Людина повинна прожити своє життя у себе на батьківщині!»

«Ей, менш, та де вона, твоя батьківщина?! Вона ж, як і ти, під німецьким чоботом!»

«Моя батьківщина ще буде вільною!»

«Звідки ж ти це знаєш, менш?!»

«Відчуваю!»

«Телепатія?»

«Навряд чи телепатія! А от що інтуїція — так це точно! А втім, вам того не зрозуміти, гер поліцай!»

«Маєш рацію, менш! Нам того не зрозуміти — не заперечую!»

АВҐУСТ НОЛЛЬ І ФЕРДИНАНД

У кутку електроцеху — у вигляді маленького басейну з фонтаном — обладнання для заварювання кави; знизу під тиском поступає ґаз і полум'я омиває денця десятків кавників; хвилююче-приємний запах ячмінної кави розповзається по всьому цеху. Електрики й електрослюсарі (а коло них — остарбайтери) не здатні більше працювати. Вони нетерпеливо поглядають на годинники і чекають, поки стрілки зафіксують початок сніданку. (Недосвідченим полоненим здається: якщо всі в цеху снідатимуть — не може бути, щоб і їм нічого не дісталося).

Нарешті блаженний момент настає. Зітхнувши з полегшенням, потираючи від задоволення руки, німці дістають пачки бутербродів, при тому вони із заздрістю позирають на сніданки сусідів.

Разом зо всіма розкошує-кайфує й Авґуст Нолль. Та саме це принижує партайфункіонера у його власних очах: як керівник

[92] Людина (нім.).

«робітничого фронту», він хоче снідати окремо від колеґ-робітників, принаймні з начальником цеху, в його кабінеті. Та Шварцбард рішуче виставив його за двері, і маленький фюрер не може того забути і вибачити. Остарбайтери, покинуті напарниками-німцями, оточують басейн; ранками вони мерзнуть навіть улітку, а зігрівшись, починають дрімати, неначе кури після заходу сонця. (Саме через цю здатність спати в будь-який час і будь-де німці вважають їх ледарями і гнилякaми. Бо ж «людина, яка поважає себе, не спатиме на верстаті, а тим більше — на підлозі!» А якщо ти дозволяєш собі спати на верстаті чи на підлозі — значить ти — «недолюдок»!)

Пачку бутербродів німці ділять на дві частини: меншу — з'їдають за сніданком, більшу — лишають на обід; адже після обіду працювати ще півдня, а тоді — ще добиратись додому.

Німці ретельно й сумлінно працюють щелепами, пережовують кожний шматок і запивають гіркою ерзацкавою без молока і цукру.

До кінця павзи — ще кілька хвилин. Слюсарі й електрики закурюють кожен свою сиґарету, глузують з тих, у кого нема навіть недопалків, які німці докурюють у спеціяльних смердючих люльках. «А чи гоже німцеві, панові, докурювати в смердючій люльці свої (а тим паче — чужі недопалки!..)

Німці дружньо висміюють Фердинанда, бо він перший на заводі завів люльку для недопалків, першим серед німців став «стріляти» чужі недопалки, першим став курити сушену ромашку.

Напарник Юліяна — образливий і уїдливий, він кидає своїм пересмішникам: «У моєму віці ти стоячки ср...меш!»

Образ небувалий. Усі оцінюють його належним чином, усі регочуть. Але розіграш Фердинанда продовжується.

Потрохи розмова переходить на загальні теми: співпрацівники обмінюються думками з приводу вичитаних з газетних обгорток торішніх новин. Сперечаються з апльомбом і до хрипоти. Суперечка ведеться таким чином: ніби ти — якщо не дурень, то противник існуючого ладу і порядку, навіть — зрадник. А я не тільки розумний, але й відданий режимові, фюрерові, я викриваю твої підлі підступи і провокації, твою брехливість і замасковану крамолу.

Робітники, які відчувають за собою хоч би тінь якоїсь вини, до розмов не втручаються, мовчать, хоч їх усякими способами втягують у загальну розмову, наштовхують на висловлювання якоїсь незгоди, осуду, щоб тут же на повний голос висловити заперечення. Можеш нести яку завгодно ахінею, але таки не мовчи. Бо мовчання, ухилення від висловлювань своєї думки розцінюється як прихований злий намір.

Наці запам'ятовують кожне твоє слово; якщо вони ненароком або свідомо перекручують сказане тобою — чекай виклику якщо не в ґестапо, то до партайабтайлунґу, хоч би ти і не був нацистом.

Фердинанд не бере участи в «диспуті». Він читає бутербродні обгортки, однак не коментує вичитаного. Та ось йому на очі потрапляє повідомлення про те, що «аванґарди такого-то і такого полку з запеклими боями прорвались на територію сталінґрадського заводу» і «місто большевицького вождя уже завтра зустрічатиме німців-переможців морем білих простирадл-прапорів...»

Темпераментний Фердинанд зминає газетну обгортку і з огидою відкидає. Авґуст Нолль зіскакує з верстата і, піднявши з підлоги зім'яту газету, пробігає текст очима. З місця в кар'єр він накидається на свого товариша по роботі.

— Для чого ти приніс саме цю газету?.. Для чого читав?.. І чому з презирством зім'яв і кинув у смітник?.. Хочеш сказати, що наш фюрер бреше в газеті?!..

Фердинанд — селюк, буркотун і невдаха, але не боягуз. Він не губиться від несподіваного і зухвалого натиску.

— Я... нічого такого не говорив і не говорю, — виправдовується він.

— А-а, ти нічого такого не говорив і не говориш? А для чого ти читав оце екстренне повідомлення про завоювання нашими військами Сталінґраду? Ну-ну, розумнику, скажи: для чого? Скажи також, хто навчив такого дурня, як ти, читати саме те, чого йому не належить читати? Шварцбард напоумив тебе?

Ноллю так чи інакше треба утвердити себе над ближніми. Так чи інакше треба взяти хоч якийсь реванш за недавню ганебну поразку. Йому потрібний козел відпущення, будь-яка зачіпка.

— Не чіпляйся до мене, Авґусте! Ніхто нічого мені не доручав. Випадково потрапило на очі — от і прочитав.

— Знаємо ми цю «випадковість»! У всіх маловірів і нитиків однакові «випадковості»! — Нолль розглядає на зім'ятій газеті великий портрет Гітлера, замащений чимсь коричневим, як згусток крови. — Це ти навмисне замастив нашого фюрера кров'ю?!

Двобій досягає кульмінації і, якщо Фердинанд спасує, горе йому. Нолль оббреше його перед заводським партначальством, якщо не перед ґестапо.

Це розуміють усі. Розуміє це і Фердинанд. Небезпека примушує миролюбивого селюка діяти брутально і рішуче, як діють нацисти-штурмовики.

— Дурило ти, Авґусте! Що ти собі дозволяєш?! Це не кров, патико ти дурна, це — аґрусове варення, — спокійно каже електрик.

Але тут же робить помилку. — Нема масла — намазав хліб аґрусовим варенням — не жерти ж зовсім пісний хліб!..

— Камерaден! Усі чули: «Нема масла»!.. Усі чули: «Не жерти ж зовсім пісний хліб»? — керуючий «робітничим фронтом» рішуче складає і ховає обривок газети.

Робітники-німці допивають каву, дожовують бутерброди, докурюють сиґарети. Ніхто не втручається. Нехай вовк роздере барана на шматки, або нехай баран заб'є рогами вовка — а чи не все одно?!..

— Де треба, розберуться, чому німець невдоволений рідним фюрером і чому «випадково» читає саме те, що йому вже читати не належить: газета живе один день! Дізнаються в ґестапо, крім того і про те, який негідник навчає дурного малописьменного німця займатися вишукуванням таких матеріялів! — Нолль з відвертою ненавистю і зловтіхою киває в бік кабінету Шварцбарда.

Опір Фердинанда зламано. Електрик безпорадно оглядається на товаришів по праці і ні в кого не знаходить ані іскри співчуття чи підтримки; всі відвертаються від нього, всі удають, ніби нічого не чули: викручуйся як знаєш, а нас не втягуй! Не викрутишся — теж твоя справа! Сам винен — не вступай у бійку з дужчим од себе! Розраховуй тільки на власні сили!

— Не чіпляйся до мене, Авґусте! — відбивається Фердинанд, але вже не так впевнено. — Нічого злочинного я не вчинив. Читав німецьку, націонал-соціялістичну газету, а не якусь там комуністичну листівку. Я поважаю тебе. Визнаю твої пропаґандистські здібності і політичні знання. А взагалі-то я ні до чого не втручаюся!

Цей арґумент робить враження навіть на Нолля.

— Оце й погано! — партфункціонер явно зм'якшується, добрішає. — Оце й погано, що ти, Фердинанде, ні до чого не втручаєшся! Знаєш, що сказав ґеніяльний фюрер спеціяльно з приводу таких непевних людей, як ти? «Хто не з нами — той проти нас!»

— Але я не проти вас... Я з вами... Працюю, як усі!..

Німці дружнім несподіваним реготом підхоплюють останні слова Фердинанда: виявляється — вони все чули.

— Ти, Фердинанде, працюєш... як ніхто! — каже Нолль і теж сміється. Він вмить вгадує переміну симпатії мас і оперативно міняє рішення. — Так і бути! Цього разу я вибачаю тобі твою дурість. Але... стережись! Авґуст Нолль не любить, коли непевно настроєні людці плутаються під ногами членів партії.

Кожен повинен знати своє місце в суспільстві, на виробництві і в ідеольоґії! Кожен може виступати лише тоді, коли йому надається слово!

Цеховий годинник показує кінець павзи.

Німці, наче за командою, зіскакують з верстатів, ховають до портфелів рештки бутербродів і кавники. А шафки замикають на замки з секретними цифровими шифрами: лишати речі на видному місці, несховані під замок — значить, «спокушати злодія», підштовхувати його до крадіжки, провокувати крадіжку.

—Сьогодні я добрий і не хочу з тобою зв'язуватися, — Нолль теж замикає портфель до шафки, слідкує за тим, щоб ні один жартівник не підгледів набору цифр, з допомогою якого замок відчиняється. — Але пам'ятай: робітничий фронт нічого не забуває! Усе записується, реєструється. Усе чекає свого часу!.. — газету Авґуст Нолль викидає у смітник.

Фердинанд витягає її звідти і ховає до кишені. Він радий, що видерся цілим і неушкодженим.

Німці схвально регочуть.

— Нема доказів — нема вини!

— Цвайгундертфюнф![93] — на весь цех кричить Фердинанд, кличучи свого напарника Юліяна Амбіцького. — Кінець павзи! Пішлі працен! Пішлі працен! Работі!

Німці аж ревуть від веселощів.

— О, Авґуст Нолль впродовж одного пропаґандистського сеансу перевиховав закоренілого ледаря!

— Надзвичайний виховний талант!

— Чудовий матеріял для заводської стіннівки! — користуються моментом, щоб вислужитись облесники; грубе і відверте підлабузництво вони прошаровують іронією, дружнім шаржем.

Нолль самовдоволено всміхається: він утвердив себе серед колеґ, узяв у житті певний реванш за недавню ганебну поразку у боротьбі з Шварцбардом.

Одна важлива сходинка здобута. А також покращено настрій.

ЗАПІЗНІЛИЙ ІНСТРУКТАЖ

У сортувально-пакувальному цеху сьогодні районні збори-мітинґ гітлерівської молоді. Ґайнц Цолтер разом із своїми камерадами вирішують нагальні проблеми райху і націонал-соціялізмусу; від схвальних вигуків «гайль» і «гох», і громових оплесків дзвенять шибки цехових вікон; присутні жадають нових завоювань, чужої крови і помсти, помсти за ганебну поразку під Сталінґрадом, помсти за безславний бліцкріґ, помсти за те, що Німеччина не визнана

[93] Двісті п'ять! (нім.).

переможцем Европи і володаркою світу, помсти за те, що Совєтський Союз, Великобританія і США, об'єднавши свої зусилля, створили єдиний фронт проти нацистської Німеччини. За все це народам цих країн належить помста, жорстока, кривава, нещадна помста!

Судячи з вигуків, усе на мітинґу розвивається у заданому напрямку і ніяких утруднень не виникає.

«Гайль!.. Гайль!.. Гайль!..»

«Гох!.. Гох!.. Гох!..»

Звучні гасла підхоплюються на ходу. Схвалення виливається нестримними бурхливими вигуками і апльодисментами.

На площі перед фервальтунґом[94] і пакувальним цехом Шварцбард учить Амбіцького управляти електрокарою. Це заняття не заважає йому прислухатися до нечуваних викриків у пакувальному цеху.

Едуард Амбіцький теж прислухається, та майстер не зацікавлений у тому. Він відвертає увагу підлеглого на інше.

— Ось кермо! — повчає він. — Натиснеш кермо вниз, і електроваґен[95] повертає праворуч, піднесеш його угору — повертає ліворуч. А оце — сиґнал (на доказ сказаного сиґналить). Оце — гальмо, а це — фара. А оця ручка — важіль контролера, піднімеш її догори — і швидкість електрокари збільшується. Опустиш — і електромотор вимикається.

Сьогодні майстер дуже багато говорить, так багато, що й сам здогадується, що сотня слів не замінить одної конкретної дії.

Одним вухом Амбіцький слухає, а другим випускає почуте: все це — елементарне, відоме хлопцеві і без майстра; йому хочеться спати. Після штрафґефанґу щось зламалось чи зіпсувалось у його орґанізмі, тепер він не те що дрімає — спить при найменшій нагоді, повіки самі злипаються. Він бореться з сонливістю, але не здатний подолати її. От і зараз він куняє, клює носом.

— Не спи, руські! — гнівається Шварцбард, який придумав собі непотрібне заняття. — Переходь на моє місце, а то звалишся під колеса і я матиму на своєму сумлінні російського каліку.

— Російського не матимете, герр обермайстер, бо я українець, а не росіянин. Україна і Росія — це не те саме!

Майстер не реаґує на репліку, хоч зауважує її собі. Вони міняються місцями. Майстер командує, почуває себе справжнім інструктором. — Важіль контролера плавно вниз: айнс... цвай... драй!.. Непогано! Тепер — піднімай!.. Теж непогано. Навіть дуже

[94] Заводоуправління.

[95] Електровагон, тобто електрокара.

непогано! Ду біст нікс цу дум, рускі!..[96] Він знову називає Амбіцького росіянином.

(«Знав би ти, німцю, що я про тебе думаю!»)

Шварцбард нудний і педантичний. Він без упину і потреби розжовує елементарні речі, зводячи їх у ступінь наукових відкриттів. До того ж він весь час випитує: «Ясно, рускі?.. Ясно?..»

(«Ну, що тут, німчуро, ну, що тут може бути неясним?!..»)

Цілу годину вони крутяться на площі і він муштрує підлеглого, в той же час уважно стежить за тоном, якщо не ходом, районного збіговиська юних гітлерівців. Він сумлінно пояснює: інструкція розрахована на найтупіших — пічників, асенізаторів, селянських наймитів; усі вимоги будь-якої німецької інструкції водій автомобіля, літака чи корабля повинен настільки засвоїти і запам'ятати, щоб навіть уві сні чи при втраті свідомости інстинктивно виконати останню цілеспрямовану дію.

З технікою водіння покінчено. Починається так звана теорія, а теорія — можна сказати — головний номер проґрами майстра Шварцбарда. Він любить свою «теорію», пишається нею, можна подумати, що це він — родоначальник електротехніки.

Майстер виймає з кишені бльокнот товщиною в два пальці і пише в ньому якісь знаки. «Ну й ну! Та то ж фізичні формули!»

— Ось формула сили струму, — майже загадково говорить майстер, любовно прислухаючись до свого голосу, голосу «вченої людини». — Визнач опір і напругу!

Шварцбард певен: для не-німця це питання непосильне!

Едуард підігрує йому, навмисне довго і тупо думає. Потім підставляє числові значення і повертає бльокнот майстрові.

Шварцбард очам своїм не вірить. Він розглядає написане, як надприродне диво. Майже нюхає.

— Звідки ти знаєш.

— Що ж тут знати? Задачка для учня п'ятої чи шостої кляси. А я ж студент металюрґійного інституту. Два роки вивчав вищу математику. Виробничої практики, щоправда, великої не маю, а з теорією обізнаний непогано.

Майстер цікавиться: звідки Едуард знає німецьку мову — інші росіяни не знають і десяти слів, а помічник водія розмовляє цілком пристойно.

— Моїй матері, викладачці вузу, потрібні були постійні співбесідники, вона привчала себе, батька і нас, синів, до чужої мови. З дитинства я і брат засвоїли чимало найпростіших понять і готових

---

[96] А ти, росіянине, не надто дурний! (нім.).

виразів. Наприклад: «Ві геетс?..» «Во вонст ду?..» «Іх лібе діх!..»[97] Придумували гру: хто більше засвоїть чужих слів.

Шварцбард вислухує це з певною недовірою.

— Чому ж у такому разі ти не перекладач у таборі?

Амбіцький допитливо дивиться на майстра: наївний чи — прикидається?!

— Тому що не хочу бути зрадником батьківщини. Райх платить за *службу*.

— Не всі перекладачі — зрадники!

— Можливо. Але я не уявляю собі, як можна служити сьогоднішній Німеччині і не бути зрадником свого народу і батьківщини!

Амбіцькому здалось, що майстер подивився на нього з повагою і начебто тепліше, ніж завжди. Та ні, то йому здалося. Хлопець, мабуть, видав бажане за дійсне.

Шварцбард за звичкою несхвально хитає головою, так, наче зневінює почуте. Ця його звичка дуже неприємна і несимпатична людям, які мають з ним справи: вони вважають, що він «бере на себе забагато», що він просто «зазнається». Хоча вони самі нерідко поводяться так само, але за собою того не помічають. А Шварцбардові не вибачають його зневажливости.

Амбіцькому теж не подобається ця його риса, але він вважає, що майстер, мабуть, має достатньо підстав для невдоволення собою і співвітчизниками.

«Але чому він без розбору однаково ставиться до всіх людей?!»

Німець і полонений знову прислухаються до галасу в пакувальному цеху. За деякими ознаками, збіговисько-мітинґ підходить до кінця; мабуть, зачитується наперед підготовлена резолюція, а збіговисько ревом схвалює її. Лунають останні «гайль» і «гох». Усі встають і довго плещуть у долоні, вже не ревуть, а рикають.

Коло вихідних дверей учиняється тіснява, штовханина. Кожен пхається вперед, прагне вийти на повітря якщо не першим, то одним з перших. Хтось з фюрерів робить спробу навести порядок, нагадує про високу свідомість і дисциплінованість німців узагалі і гітлерюнґів зокрема; йому не заперечують, але ніхто й не слухає. Задні зі сміхом і репліками напирають на передніх, а передні удають, ніби неспроможні стримати натиск.

— Обережно! — жартує якийсь юнґа-дотепник. — Вагітний мужчина! Може передчасно розродитися!

[97] «Як поживаєш?..» «Де мешкаєш?..» «Я тебе кохаю!..» (нім.).

(Похмуре обличчя Шварцбарда при цих словах осяюється майже щасливою усмішкою. Амбіцький здивовано слідкує за ним: невже і Шварцбард уміє сміятися?!)

— Вагітний мужчина!.. Вагітний мужчина!.. — з реготом підхоплюють юнґи. — Зелену вулицю вагітному мужчині!..

Тепер сміються всі: і товсті і тонкі, і густокоричневі і світлокоричневі. Сміються фюрери і рядові. Сміх єднає і зближує всіх: ну, що ти, мовляв, удієш з цими життєрадісними оптимістами-дотепниками?! Німецький бойовий дух виявляє себе!

Шварцбард забув про Амбіцького, про електрокару, про теорію, забув, для чого вони тут перед фервальтунгом. Майстер — втілення слуху й уважности.

Із цеху корками вискакують мокрі і розпашілі від духоти Ґайнц Цолтер і Авґуст Нолль. Члени заводської орґанізації гітлерюґенд прямують у заводську їдальнею, вони не бажать пропустити свій обід; міські — ідуть на прохідну. Серед міських один юнак виділяється зростом, статурою, могутньою тілобудовою й характерними рисами обличчя, які здаються Амбіцькому дуже знайомими. Хлопець мужній, спокійний; до того ж ще й дотепний — це він жартував на адресу «вагітнього мужчини». І жарт, треба визнати, небезпечний. Бо спрямовувався проти пузачів, отже, начальників, фюрерів. Заводські дівчата запрошують його в заводську їдальню на обід. Він відмовляється, віджартовується: дівчата з жалем відпускають його.

Шварцбард дивиться на хлопця закохано. Він пишається ним.

«Та це ж молодий Фріц Шварцбард!»

Тільки тут Амбіцький здогадується, що це син Фріца Шварцбарда!

Ґайнц Цолтер пригнічений, наляканий, що видно навіть здаля.

У Цолтера такий вигляд, ніби йому пообіцяли розповісти щось смішне, а показали спотворений труп. Нолль його опікає, підбадьорює, заспокоює. Поблажливо плескає по плечах.

— Все буде добре! Бути першим — велика честь!

Ґайнц не відгукується.

Таких наляканих і розгублених у натовпі зо два десятки. Решта — жартують, пустують, наче нічого й не сталося. Шварцбард-молодший жартує і пустує разом зо всіма.

Майстер зітхає з полегшенням, наче гору з плечей звалив. Його нащадок привітно підняв руку і вітає батька. (Не по-гітлерівськи).

Майстер киває синові, наче питає: «У тебе все гаразд?!..»

Син упевнено відповідає кивком: «Усе гаразд, фатер!..»[98]

---

[98] Тато, батько (нім.).

Шварцбард готовий обняти півсвіту.

— Поїхали, рускі! — командує він.

БРАТИ – ЮЛІЯН І ЕДУАРД

Юліян Амбіцький старший за Едуарда на рік і три тижні. Як це не дивно, але така мізерна ріжниця дозволяє Юліянові вважати себе старшим братом, йому подобається бути старшим братом і він наполягає на якихось старшобратських правах і привілеях, не визнаючи при тому ніяких старшобратських обов'язків. Едуард старшобратські права заперечує, оскільки вони не поєднуються з старшобратськими обов'язками. Нездорова конкуренція була причиною майже непримирних конфліктів між ними.

У війну брати неначе поміняли́сь місцями і ролями. Юліян виявився малодушним трясогузом, він майже не виходив з дому в часи окупації, з головою поринув у романи Вальтера Скотта і Луї Буссенара. У той же час Едуард з однокласниками з мішком ходив за кукурудзою і буряками на мінні поля за околицями Маріюполя, відрами носив воду з Кальміюса, бо міський водогін був висаджений у повітря большевиками при відході.

В один з походів за продовольством Едуард таки потягнув за собою Юліяна. Цей похід виявився для Юліяна першим і останнім. Грабіжників спіймали власівці, яким німці доручили охорону портового елеватора.

На горе батькам по кількох тижнях хлопці опинились у Німеччині: їх підсадили до юнаків і дівчат, котрі нібито погодилися «добровільно» їхати в Німеччину на роботу.

Едуард вважав перебування в таборах несумісним з людською гідністю і наполягав на втечі при першій-ліпшій нагоді. Юліян з жахом дивився на брата, просив потерпіти, приглянутися, хоч і сам давно зрозумів, що вони добре приглянулись до окупантів ще в Маріюполі. Чинити опір німцям — значить раніше чи пізніше потрапити під розстріл. І все-таки двічі утекли з того самого табору. За що рік «перевиховувалися» в спеціяльному штрафґефанґу для «бігунів».

Старший брат тепер мав привід і змогу у всьому звинувачувати «дурня», молодшого брата, котрий взявся лідерствувати, «не маючи для того даних».

От і сьогодні. Юліян читає нотацію за його непрактичність.

З заводу Едуард приніс дві сірникові коробочки недопалків — одну віддав братові, другу, не порадившись з братом, подарував Вікторові.

— Чому ти постачаєш Матюху тютюном? — причепився Юліян.

— Тому що він мій добрий товариш, єдина людина, з якою я можу поговорити, відвести душу.

— У тебе є рідний старший брат.

— Я й рідного старшого брата постачаю тютюном.

— Ти непрактичний і легковажний: скрутка тютюну — марка, три скрутки — додаткова миска баланди!

Усе це, звичайно, правильно. Але Едуард віддав братові і товаришеві весь тютюн. Більше нема.

— Не треба роздавати. Не треба бути «добрим дядечком». Тобі ніхто нічого даремно не дасть. І той же Віктор.

Едуардові не хочеться сваритися, не хочеться дратувати брата: Юліян теж змучений, пригнічений і нещасний; до того ж має лише сім-вісім недопалків, а то дуже мало для такого завзятого курця, як він.

Інколи Едуарда мучать докори сумління: а чи правильно він чинить, ділячи тютюн між братом і табірним товаришем?

Він згадує миршавого, замордованого Матюху, для котрого цигарка — привід для хвилинного перепочинку і певної розрядки, і приходить до висновку, що вчинок його правильний. Віктор прикутий до своїх форм і виливниць, у той же час Юліян, як електрик, цілі дні на території заводу. Та і напарник Фердинанд ділиться з ним тютюном, якщо має.

Що ж стосується табірної баланди, то Юліян без сумніву має рацію. За зібрані ними обома недопалки у кухонних працівників можна виміняти і баланду, і хліб. Однак йому і в голову не приходить пропонувати братові чи товаришеві кинути курити. Вони і не послухали б.

То як же некурящий полізе до курців з моралізаторськими пропозиціями: їм видніше, що їм краще, а що гірше.

Брати отримали по порції зеленої шпинатної баланди і по клайн-порціону хліба і дуже скоро справились з «обідом», а тепер, обважнілі, але не ситі, тут же повалилися на нари. У братів нема «комерційних зв'язків» з німцями, а те, що Едуардові удається інколи принести з міста на двох, як псу муха. Хлопці вічно голодні. Табірної пайки нікому не вистачає.

Едуардові до всього хочеться дійти власним розумом.

«З чого німці випікають табірний «російський» хліб?» — думав він.

Колишній кухар Худяк запевняє, що з житніх висівок, каштанового і жолудевого борошна із домішками тирси. Табірники вірять Корнієві Худяку: це чесна людина і завжди все пояснює дуже правильно і точно.

Так, «німецький» хліб не йде у порівняння з «російським» хлібом!

До речі, останній може лежати, не псуючись, а лише кам'яніючи, місяцями. Він ніколи не буває свіжим, з нього неможливо зліпити кульку — розсипається.

Одна стара фрау на заводі почастувала Едуарда «німецьким» супом і той суп здався йому стравою богів. «Німецький» суп теж не йде у порівняння з табірним «російським» супом-баландою.

З чого, тільки німці не варять табірний суп для остарбайтерів! Шпінат, турнепс, бруква, кольрабі, ревінь! Таких продуктів табірники вдома і в очі не бачили. Інші навіть не чули таких назв.

Коли на міських овочевих базах обмаль коренеплодів, для табірників варять баланду зі свіжих огірків, редиски і редьки разом із листям. Один раз зварили «суп» з груш, додавши туди картоплі і солі.

Круп'яних і макаронних, горохових і квасолевих супів не варять зовсім, хоч ці продукти часом завозять у табірну комору. Усе це розкрадають табірні поліцаї і кухарі, а для табірників знаходять «замінники». Зате для коменданта і поліцаїв у таборі смажать картоплю і варять суп з м'ясом. М'ясні запахи, розливаючись по табору, мучать остарбайтерів і викликають у них ненависть до німців. Комендант, поліцаї і куховарка-німкеня, розкрадаючи цінні харчові продукти, підтверджують відомий принцип: «нур фюр дойчен»! «Тільки для німців»!

Боже! Які глибини страшних знань відкрились Едуардові за місяці окупації і полону!

Полежавши кілька хвилин мовчки, «щоб зав'язалося сало», Юліян закурює. А покуривши, акуратно ховає рештки цигарки — жовтий, просякнутий тютюном папірець — згодиться!

— Баста! Завтра ж кидаю курити! — урочисто заявляє він при свідках, хоч його до того ніхто не спонукав. — За ті недопалки, що ми з тобою зібрали, плюс ті, які ти подарував Вікторові, можна було виміняти у кухарів дві миски супу та до того і ґроспорціон[99] хліба! Це ж — королівський сніданок! Нема дурних — поженилися! Завтра ж кидаю курити!

Едуард байдуже слухає цю палку тираду. До таких, і подібних, зарікань він давно звик. Вони лише дратують його, як пустопорожня балаканина безвідповідального базіки.

— Ранок вечора мудріший! — каже Едуард.

[99] Велика порція (нім.).

— Маєш рацію! — Юліян роздягається. — На бокову? Чи — знову до Віктора?

— Знову до Віктора.

— І зовсім даремно. Краще відпочинь. Завтра не неділя.

ВЕСЕЛО СМІЄТЬСЯ ТОЙ, ХТО СМІЄТЬСЯ ОСТАННІЙ!

Ґайнц Цолтер прийшов на завод у капелюсі, святковому костюмі, але не в святковому настрої. (Переляк, який так і не зійшов з його обличчя, надавав йому виразу тупої розгублености, навіть розпачу). З усіма співпрацівниками, в тому числі і з Амбіцьким, він поздоровкався за руку. Був сумний, жалюгідно посміхався.

Куди тільки поділися зухвалість і самовпевненість!

— У відпустці? — поцікавився Едуард.

Цолтер безнадійно махнув рукою.

— Краще б не отрмувати такої відпустки, Едуарде: мене призвали в СС.

— О, тим краще для тебе, Ґайнце! Це ж найвірніші фюреру війська! — не стримавшись, уколов полонений. — З твоєю допомогою Росія, Анґлія і США будуть зметені з лиця землі. Сподіваюсь, ти записався добровільно?.. Та ну?!.. Невже тоді, на районних зборах гітлерюнґів?! Ну й пошився ж ти в дурні, а ходив таким розумником!

Ґайнц ковтнув лишки слини. Сьогодні йому кортіло поговорити з людиною, яка спроможна була б зрозуміти його душевний стан, поспівчувати, пожаліти його, сказати про нього, Ґайнця, добре слово.

Сьогодні він сам напрошувався на розмови про «Росію» і слухав з великою увагою, не докучав співбесідникові демаґоґією і не знущався. З цього джерела він сподівався одержати практичні відомості.

Амбіцький постарався розчарувати його.

Натхненно і не без зловтіхи хлопець переповідав казки барона Мюнґаузена.

...У Росії птахи замерзають на льоту. Вилита з кварти вода падає на землю льодом. Сніг засипає села разом із дзвіницями церков. Вийшов чоловік під час віхоли з хати до вбиральні і заблудився у власному подвір'ї. Ранком, після бурану, його знаходять замерзлим — дзвенить, як скляний злиток! Незвичному до суворої зими в Росії дуже погано!... Не позаздриш тому, кого відправляють на остфронт. Це майже все одно, що на той світ, лише з пересадкою у Києві, Вінниці чи Маріюполі.

З тугою і явним жахом Ґайнц слухав ці побрехеньки. І вірив кожному слову. Саме такою й уявлялась йому «Руслянд»[100] із хвалькуватих оповідей і листів «героїв остфронту»; ними рясніли цього року всі німецькі газети й журнали.

Ґайнц мовчить. І Амбіцький знає, що зараз німця доймають докори сумління за ті паскудства, які він влаштовував напарникові у вигляді жартів, бажаючи здаватися «безжурним і веселим німецьким буршем».[101] Едуард не жалів цієї людини, каяття котрої з'явилося лише тому, що, можливо, завтра і їй доведеться сьорбнути лиха. Полонений намагався деморалізувати німця ще до того, як він добереться до остфронту: може, дезертирує в дорозі чи здасться в полон.

«Казкар» плете далі:

— Якось у Маріюполі один іспанець із «Голубої дивізії»[102] захотів висякатися в хустку і висякав власного носа. Вхопився він за вухо, але й вухо відвалилось, як перестигла грушка-гниличка. Побіг він, переляканий, до фельдшера в казарму і хап за ручку дверей, а рука і прикипіла до неї. Довелося викликати слюсаря і відкручувати ручку...

Лише тут Ґайнц здогадався, що йому морочать голову й залякують. Він спробував обуритися, та тільки приречено махнув рукою і винувато засміявся.

Прощаючись, він знову потиснув полоненому руку, просив не згадувати лихом і навіть подарував дві сиґарети і спеціяльно прихоплений з дому бутерброд.

Небувала щедрість і запопадливість!

Мабуть, Ґайнц Цолтер задобрював долю, щоб пощадила його, щоб не кинула на чужині напризволяще.

Шварцбард з вікна спостерігав прощання напарників і закликав Амбіцького до кабінету.

— Розпрощався з другом... без сліз? — іронізував майстер.

— Ні. Чому?.. Сльози були... Але з одного боку.

Майстер за звичкою несхвально хитав головою.

Недавня розмова з приводу того, що треба працювати з тими людьми, які є під рукою, не виходила у майстра з голови. Тепер він наважився призначити полоненого водієм електрокари без німецького опікуна.

— Ти дорослий. Вмієш водити електрокару і знаєш цехи — працюватимеш сам!

---

[100] Росія.

[101] Хлопець, парубок.

[102] Дивізія іспанських фашистів; воювала проти СССР.

— Яволь, — не бажаючи показувати своєї зацікавлености, Амбіцький відгукнувся без ентузіязму.

Ранком Едуард варив аґрусне раґу, електрокару з ґаража вивів о сьомій замість шостої.

— Чому так пізно? — розгніваний майстер уже біг за ним у ґараж.

— Підчищав контакти контролера...

— Підчищати контакти треба після шостої вечора!

— О шостій я повинен бути коло воріт електричного цеху. За спізнення на одну-дві хвилини поліцаї б'ють нас, «вільнонайманих», ґумовими палицями і кидають на ніч у кам'яний мішок, герр обермайстер.

— У такому разі роби техогляд ранком, — дещо зм'якшується Шварцбард.

— Саме це я і робив. І не розумію, чого вам ще від мене треба?

Шварцбарда здивував і обурив учинений опір: чомусь він уважав полоненого безхребетним «мамусиним синочком» і боягузом.

— Електрокара повинна бути в цеху о пів на сьому! — спаленів майстер. Він звик, що останнє слово завжди має бути за ним. І додав з погрозою: — Запам'ятай це собі, рускі!

— Яволь, герр обермайстер. Але — будьте ласкаві: не називайте мене росіянином, бо я — українець. Вам, мабуть, теж було б неприємно, якби вас, німця, називали поляком чи французом.

Ранком полонений вигнав електрокару далеко по сьомій. Майстер знову перехопив його коло ґаража, роздратований і збуджений.

— Спізнюєшся, юнґе! — і показав годинника.

— У мене нема годинника, герр обермайстер. Я орієнтуюся по сонцю.

Насуплені і незадоволені, вони мацали один одного колючими неласкавими поглядами, неначе питали: «А з якого матеріялу ти зроблений?»

Майстер не накричав на хлопця, а лише суворо сказав, куди він повинен їхати і які мотори та вентилятори має забрати в першу, а які в останню чергу.

Для проби Амбіцький виконав розпорядження у зворотньому порядку. Все обійшлося щасливо. Майстер, мабуть, не мав часу перевірити, в якій послідовности виконувалося розпорядження.

Без німецького наглядача Едуард, новоспечений електрокарфюрер, їздив із цеху в цех, знайомився з заводом, розмовляв з товаришами по табору, крадькома збирав для Юліяна і Віктора недопалки.

У кінці тижня майстер сказав, не приховуючи розчарування й невдоволення:

— Ти працюєш дуже погано, юнґе! — він зазирав йому в очі вимогливо і пильно.

Амбіцький обіцяв покращити роботу.

КАРЛ ФІШЕР

— Шталін, фармаль гір![103]

Амбіцький озирається. Той, хто його кличе — німець. Молодий. Підтягнутий. У нього вольове обличчя, римський ніс, великі, сірі, дещо банькаті очі. Масивна, трохи випнута вперед щелепа. Яскраво червоні стулені губи засвідчують надмір самолюбства, упертість.

Німець одягнений у синю спецівку, старенську, вигорілу на сонці, але майстерно залатану, виправу і старанно розпрасовану — у тому є якийсь оперетковий шик. На голові незнайомця хвацько заломлений картуз з плетеним ремінцем і лякованим чорним козирком (такі носять німці, які вважають себе причетними до начальства).

Взявшись у боки, німець нетерпляче чекає, поки Амбіцький під'їде до нього. (Це той самий, котрий запрягав у віз старого недоумкуватого Юппа Шлафрока-Познанського). Едуард під'їздить.

Незнайомець у катеґоричній формі наказує негайно їхати з ним у «маґацін»[104], там Амбіцький ще не бував: заводські склади не входять у коло його водійських обов'язків. Едуард заперечливо хитає головою, пояснює, що майстер Шварцбард забороняє.

— Твій майстер Шварцбард — осел! — перериває його незнайомець. Обличчя його міняється, робиться хитрим, але не підступним. — Якщо ти справжній самостійний хлопець — можеш дати йому добрячого копняка в зад. Так би мовити, від мого імени! — І німець енерґійно показує, як полонений повинен це зробити.

Едуард сміється, розводить руками: дуже шкода, мовляв, але він не може собі дозволити такої розкоші!

— А слід би? — примружується німець.

— Не завадило б!

— Люблю чесних людей! Поважаю порядних! — розсипаючи приємні і облесні промови, він зганяє Амбіцького з його водійського місця і стає сам за пульт. Німець Едуардові подобається; а проти симпатичних і компанійських людей він просто беззахисний. Водій пересідає на вантажну площадку, зацікавлений, чим усе це закінчиться. Мабуть, цей німець ще не знає Фріца Шварцбарда!

[103] Шталін, їдь-но сюди! (нім.).

[104] Склад.

— Міцно тримайся, Шталін, за Карла Фішера і ти не боятимешся самого Адольфа Гітлера, не те що якогось там майстра Шварцбарда! — похваляється німець; виявляється, він уміє читати не висловлені думки. Він задерикувато стріляє зухвалими, безсоромними очима.

Не без іронії Едуард питає, хто той усесильний Карл Фішер, удаючи, ніби не розуміє цієї своєрідної самоатестації.

— Карл Фішер — це я!

Німець гордо ткнув себе в груди, повчально підняв палець над головою; обличчя його сяє від чудового самопочуття, ситости і доброго веселого настрою, яким він має намір заразити і остарбайтера; зовнішність у нього настільки яскрава й приваблива, що на нього приємно дивитись не тільки жінкам, але й мужчинам. Він жене електрокару задом наперед і має можливість розглядати Амбіцького. А той — теж без церемоній — обмацує його очима. Їх погляди зустрічаються, схрещуються, неначе рапіри. Едуард не відводить своїх очей.

— Ну, та ти, як бачу, не з полохливих! — схвалює німець.

— А чому я повинен бути з полохливих?

Німцеві подобається відповідь; він примирливо і обеззброюючє усміхається.

Карл Фішер віддалено чимсь нагадує Фріца Шварцбарда, хоча, в той же час, це зовсім інший людський тип.

— Сподіваюся, ми будемо друзями?

(Це — запитання, а коли так — то знову-таки — виклик!)

— Сподіваюсь і я. Але це залежатиме не від мене.

Брови німця гарними чорними стрілами метнулись угору. Лице примітно рожевіє.

— Значить... від мене?

— Так. Від тебе... Наші люди вміють дружити...

(Німець уже червоніє).

— Наші — теж!

Едуард іронічно посміхається. На язиці — вагомі заперечення. Але німця він зовсім не знає. А ризикувати головою за здорово живеш — безглуздя.

Фішер розуміє натяк і вносить пояснення:

— Німці — там, — різкий жест в бік, де повинен знаходитися Берлін. — І німці — тут, це — небо і земля!

(Таку заявку можна прийняти).

— Тим краще! — місяці полону, в'язниці і штрафґефанґ зробили Амбіцького обережнішим. Він давав собі слово не довірятись випадковим симпатичним співбесідникам, а тим паче — німцям. Але все

одно знову з довірою ставився до людей. — Тим краще! Данн аллес ін ордунг![105]

— О, йа, данн аллес ін ордунґ! — тішиться Карл Фішер. — Ти мені подобаєшся, рускі!

— Ти мені теж подобаєшся, німець!

У складі Карл Фішер завідував відділом спецодягу, спецвзуття, запчастин, пального і мастильних матеріялів і розвозив усе це по цехах. Для того користувався ручним візком і напівбожевільним Юппом. Побачивши за кермом остарбайтера, німець вирішив скористатися цією обставиною. Едуард розумів це, і все ж їхав з ним охоче, хоч знав, що Шварцбард за це його не похвалить.

Не встиг того подумати, як почув різкий пронизливий свист. Знав уже: такий свист видає тільки Шварцбард. Оглянувся. Так і є. Шварцбард!

Майстер махає руками. Наказує зупинитись.

Карл Фішер гальмує. Вичікує, поки підійде майстер.

— Гайль Гітлер!

— Гайль!

Німці по-приятельськи потискують руки. Любовно обмінюються тумаками під бік. Добрий знак!

Фішер каже, куди жене електрокару і навіщо. Шварцбард неохоче хитає головою, але катеґорично не заперечує.

— Довго не затримуй, Карл. Бо це на руку моєму новому водієві. Він і так майже нічого не робить, тільки збирає недопалки, хоч сам не курить. І ще — доволі часто користується поліцайською хвірткою для купівлі хліба в місті. Розтлумач йому при нагоді, що це дуже небезпечно. Кожний заводський поліцай чи нацист може розстріляти «тяжкого злочинця» при спробі до втечі. Та й мене можуть звинувачувати в тому, що остарбайтер «позичає» ключ у мене.

— Даремно ти, Фріц, нападаєш на Едуарда! — вступається за Амбіцького Карл Фішер. — Він — порядна людина. Я давно приглядаюся до нього!

Майстер сумовито посміхається, пересмикує плечима.

— Ти, Карл, начебто теж непоганий хлопець. Однак я від того не ходжу п'яним. Гайль Гітлер!

— Гайль!

Майстер іде своєю дорогою. А нові напарники їдуть у склад.

Фішер сяє, як щасливчик, який щойно виграв на перегонах мільйон марок.

---

[105] Тоді все в порядку! (нім.).

— Ну що? Ну що я тобі говорив, Шталін?! Карл Фішер усе може. Це ти збагнеш дуже скоро!

Прихильно і з великою повагою Фішер відгукується про Шварцбарда, при тому уживає якесь незнайоме Едуардові німецьке слово.

— Онкель?[106] — перепитує полонений.

— Нехай буде... онкель! — сміючись, погоджується Карл Фішер. — Щось у тому роді. Одне слово — родич. А головне — порядна людина. Таких тепер мало!

— Це і я знаю! — підтримує розмову Амбіцький. — Якби не Шварцбард, я був би вже в землі, на двометровій глибині. — Остарбайтер розповідає німцеві історію свого порятунку і «електрокарафюрерства».

— Кращим живеться погано серед людей! — ремствує Карл Фішер.

У складі серед стелажів, завалених усілякими запчастинами й деталями, копирсалося троє німців у синіх вигорілих на сонці спецівках, один з них — з аркушиком розлінованого паперу на фанерці і з олівчиком-ґумкою в руці — шеф складу, нацист, мужчина могутньої тілобудови і поважної панської зовнішньости. Німці прозадили інвентаризацію одного з відділень складу.

Коли Карл Фішер з Амбіцьким увійшли, всі перервали роботу і здивовано вирячилися на полоненого: «А цьому що тут треба?!..»

Фішер не дозволив висловити цих образливих слів.

— Ахтунґ![107] Віднині електрокара працює на нас. Від сьогодні оцей, полонений мною російський юнак, зараховується до штату складу. Без утримання. У кого з вас є заперечення принципового характеру — подавайте їх у письмовій формі з першої до другої, — переможно проголосив комірник і підніс указівного пальця над головою. — З людьми, камерадeн, треба вміло поводитися! Нема поганих робітників, є погані орґанізатори! Карл Фішер, як усім відомо, до останніх не належить. Так-то!

Співпрацівники сприйняли цю заяву кожний по-своєму. Шеф сказав «данке»[108] і з прихильністю схилив благородну голову. Низенький, товстий Юпп відмітив ніби між іншим, що роздування штатів — взагалі нездорове явище, допустиме хіба що за большевицької системи, а при націонал-соціялізмі воно шкідливе, бо породжує

[106] Дядько (нім.).
[107] Увага! (нім.).
[108] Дякую! (нім.).

зневісібку, безвідповідальність і лінощі у здоровому робітничому колективі; все це підриває дисципліну співпрацівників, навіть руйнує їх національну єдність.

Німці коротко і зло засміялися і тим ніби поставили на сказаному Юппом багатозначну крапку.

Довгий, худий німець з масними злодійськи-бігаючими очима підлабузника-угодовця солоденьким голосом висловив турботу про ближнього.

— О, боже мій! — застогнав він і комічно підкотив очі до неба. — Що ж тепер робитиме пферд-Юпп?[109] Доведеться у нього, пся крев[110], відібрати хлібну картку!

— Юпп? — Фішер на мить замислився. У його очах майнула пекельна іронія. Складні питання він звик розв'язувати просто. — Пся крев буде возити бочку з калом у... російському таборі! — Карл вхопив з прилавка невеликий бунт мотузки і накинув його Юппу на шию, як хомут. — Вперед, перунья![111]

Як залп, дружно вдарив уципливий підступний регіт. Шеф повалився на свій стілець, підлабузник — на тюк обтиральних ганчірок. Обличчя налилось кров'ю. Затрусилися руки, ноги, животи.

Веселий гамір і регіт виманив з підвалу ще трьох чи чотирьох німців; ще нічого не знаючи, вони сміялись авансом: «Фішер, Фішер жартує!..»

— Що тут сталось?!.. Та кажіть же, що тут сталось? — вимагали розваги підвальні робітники.

— Росіянина приймають у склад без утримання, — пояснив підлабузник крізь сміх. — А Юпп Шлафрок-Познанський... віднині... возитиме... бочку з шайзем[112]... у російському таборі!.. Ох! Охо-хохо-о!..

Не сміялись тільки Амбіцький, Юпп і Карл Фішер.

Побачивши в обличчі полоненого осуд, Фішер підлетів, наче його ззаду штрикнули шилом.

— Ти, Едуард, ще не знаєш Юппа Шлафрока-Познанського! — очі його були злі. Тон таїв загрозу — загрозу для полоненого. — Але ти ще взнаєш Юппа Шлафрока-Познанського! Такий, як він — один! Другого такого не знайдеш навіть у Польщі! — Вказівний палець німця застережливо-погрозливо хитався коло самого носа остарбайтера.

---

[109] Кінь (нім.).
[110] Собача кров (пол.).
[111] Лайка (пол.).
[112] Лайно (нім.).

Як це не дивно, але працівники складу, які щойно готові були з ганьбою вигнати «росіянина» за двері, теж кивали головами і теж застерігали полоненого від Юппа. Шеф складу, нацист, і той підтакував.

Амбіцький подивився у бік Юппа і не побачив у ньому нічого зловісного чи небезпечного. Людина як людина. Низенький зростом. Неохайний. Він ні на кого не дивився і сердито перебирав на полиці дрібні підшипники, десяткував їх. Старий як старий.

Як видно, Карл Фішер був тут загальним улюбленцем. Шеф виказував прихильність відверто. Худий єхидний німець поглядав шанобливо й улесливо. Підвальники не зводили з Карла замилуваних очей, буквально заглядали йому до рота. Мабуть, і раніше Карл Фішер зловживав своїм службовим становищем і обов'язками, не дуже рахувався з безпосереднім начальством. Як би там не було, але, не сказавши нікому ні слова, і на очах усіх, він видав полоненому зі складу нову синю спецівку і проґумований плащ, а також нові «ґоллендери»-довбанці.

«У мене виявилися лишки!» — змовницьки підморгнув він шефові.

Звертаючись до Амбіцького, Карл проголосив:

— Віднині, рускі, перш за все ти будеш обслуговувати склад. Цехи... то вже твій власний клопіт!

Працівники складу, у тому числі і нацист-шеф, нахилом голови висловили ту саму думку: «Головне — склад! Усе інше — несуттєві дрібниці!»

І знову лише Шлафрок-Познанський різко засудив самоуправство Карла Фішера з позиції принципового ідеяльного німця і патріота: Фішер у складі — невеликий пан, він ані власник, ані навіть не акціонер. Тому він не має права роздавати старцям державне майно.

— Лишки повинні прибуткуватися, а не розкрадатися!.. Росіянин живе в таборі на всьому готовому. Постачає його райх. А це — як відомо — найбагатший і найкращий постачальник. Про самоуправство Карла Фішера я сьогодні подам доповідну записку директорові заводу! — останні слова Юпп адресував начальникові складу.

— А ти, пся крев! — накинулися на Юппа робітники з підвального відділення. — Поляк не сміє повчати німця, до того ж — члена нашої партії! Ти — безпартійний «гній націонал-соціялістичного городу»!

Шеф люто стрільнув очима в непрошених адвокатів і вони враз прикусили язика.

Погроза доносу витверезила всіх. Робітники спохмурніли, поспішили розійтися по своїх робочих місцях. Тільки шеф і Карл Фішер лишилися спокійними і впевненими. Шеф непримітно підморгнув Карлу: «Нічого не бійся!.. Якщо донесе — скажеш: *зі мною* узгоджено! Я, я *дозволив*!..»

— І то правда! — Засміявся Карл Фішер. — Дякую за підтримку! Але краще, майн герр, якщо ми випишемо накладну на Шварцбарда і проведемо операцію сьогоднішнім днем. Електрокарафюрер постійно перебуває на дворі, на дощі. Повинен же начальник цеху піклуватися про своїх підлеглих! Операцію я беру на себе!

— Саме так! — сміючись, захоплювався спритністю Карла Фішера шеф складу. — Саме так: «начальник зобов'язаний опікуватися підлеглими»! — завскладом з повагою дивився на комірника, схвалюючи його спритність і безсоромність, з якими той вийшов із скрутного становища і залишив у дурнях добровільного донощика. — Так і зробимо! Пройда ж ти, Фішер!.. У випадку чого скажемо, що Юпп, як завжди, не в курсі справи. Що він утручається не в своє діло. Наклепник — одне слово!

Погрози Юппа не лякали Карла Фішера: у високій реґіональній інстанції він мав дуже впливового покровителя, нікого і нічого не боявся.

Знічев'я легковажний Фішер розхвалював Амбіцького перед своїм шефом, зображував його знавцем багатьох европейських мов, ледве чи не поліґлотом.

Здивовано і з докором Амбіцький дивився на напарника. Німця не присоромив його осуд.

— Людей треба приголомшувати довбнею по голові, щоб вони лише очима блимали від очманіння! — пояснив Карл з цілковитою переконаністю.

Уже в дорозі, сміючись, він дав кожному співробітникові коротку, вичерпну характеристику. Шефа він назвав безхарактерним гузном, худого ехидного німця — підлабузником, робітників з підвалу — дурнями, безголовими зубоскалами. Юппа — дуже небезпечним ослом і донощиком. А всі разом — пішаки-люмпаки! Нема кому руку подати! — запевняв він.

До людей Карл ставився з беззлобною зневагою неабиякого пройдисвіта. Самого себе (і свого співбесідника) ставив над усіма і всім.

Таким нескладним способом він завойовував собі місце під сонцем, симпатії і серця людей, а надто — жінок.

Амбіцький це розумів, і все ж він був захоплений чарівністю молодого німця. Знайомство з ним було веселкою на тлі німецько-фашистського бруду і морального гниття.

Едуард поставив собі за мету дізнатись, чому Карл Фішер ненавидить поляків, чому нещадний до старости і людської кволости?

Який складний світ! Які складні люди!

НІМКЕНІ

Біля входу до так званого «танкового цеху» молода повна німкеня щедро розкидає дрібно нащипаний білий хліб і з цікавістю і реготом дивиться на те, як совєтські військовополонені, відштовхуючи один одного, збирають крихти і ковтають їх разом з вуличною пилюкою. Німці-робітники і озброєні допотопними ґвинтівками вахмани, регочучи, показують молодій жінці, куди саме кинути жменю крихіт.

У німкені незвичайне в Німеччині ім'я — Анджеліка, Анджела.[113] Вона кантинниця[114] заводоуправління. Її добре знають усі остарбайтери. Знає її і Амбіцький. На заводі вона має славу німецької веселунки, жартівниці. Побачивши замученого довірливого з вигляду остарбайтера, вона нашіптує йому «по секрету»:

— Чекай мене тут півгодини! Я принесу тобі буханець хліба!..

Хліба вона, звичайно, не приносить, не збирається того робити. Замаскувавшись у цеху, вона з відвертою радістю спостерігає даремні хвилювання голодної людини, її розчарування, муки підозри і безсилий гнів.

Таким чином «ангелоподібна» мстить остарбайтерам і совєтським військовополоненим за німецьку національну катастрофу під Сталінґрадом. Не раз вона доручала табірникам роздобути туалетне мило «з царем на коні». Певна річ, ніхто з них не міг виконати цього її доручення. До її розуму таке не доходило: вона була певна, що остарбайтери просто не бажають служити їй, німкені. Батько Анджели, «ґросбауер-скоробагатько»[115] з приміського села, влаштував її на воєнний завод, щоб тотальна мобілізація не поширилася на неї і щоб її не погнали кудись на тяжку й виснажливу фізичну працю, обов'язкову для всіх молодих німців і німкень. Обличчя дівчини аж

[113] Похідне від ангела.

[114] Буфетниця.

[115] Новоявлений поміщик, «великий бауер» (нім.).

пашить здоров'ям; таке лице не назвеш «лицем», тим більше «личком», а тільки «мордою». З нього проглядає хижа, хитра і жорстока тварина — дай їй волю, вона не пощадить нікого. Анджела не вірить, що люди можуть хворіти, бути знесиленими, немічними. Вона ділить людей на дві ґрупи: на роботящих і ледачих; останніх просто не треба годувати, і вони швидко вилікуються і навчаться сумлінно працювати.

Сьогодні буфетниця має намір «розіграти» Амбіцького. Вони давно вже приглядаються одне до одного.

На руці молодої жінки — великий кошик з пачками тютюну, сиґаретами. Переходячи площу, вона демонстративно «губить» кілька сиґарет перед електрокарою Амбіцького. Хлопець приймає виклик. Він збирає «загублене» і, увімкнувши швидкість, доганяє кантинницю коло фервальтунгу.

— Варте маль![116] — виявляє виняткову чемність і вихованість. — Ви загубили майже пачку дефіцитних сиґарет! — І висипає сиґарети в кошик. — Сиґарети — це гроші, а гроші — це сконденсована праця німецьких робітників і бауерів. Як німкеня, ви повинні це розуміти й поважати. Зневажання праці людей забороняють мудрі і справедливі імперські закони!

Товстуха настільки здивована і вражена високопарною сентенцією, що не знає, як повестися, що відповісти. Щоки у неї червоні і міцні, як достиглий нідерляндський помідор; незважаючи на надміру повноти, вона не тільки рухлива і спритна, але й гарна. Як бувають гарні породисті свиноматки, пси чи коні. Анджела — представниця нової ґенерації німців — куркульства, виплеканого на міському ґрунті нової націонал-соціялістичної Німеччини. Вона уміє і може тільки знущатись.

— Скажи-но, рускі, хіба недопалки кращі сиґарет? — дівчина знаходить ідеяльну форму для свого дошкульного зауваження.

— Тобі, свинко, того не зрозуміти! Недопалки для остарбайтера чи військовополоненого — це шматок хліба чи миска супу у таборі. А хліб і суп — це питання життя або смерти!

Буфетниця відмахується від нього, як від мухи.

— Ти опустився, рускі. У тебе, як у всіх росіян, відсутнє почуття людської гідности. На твоєму місці я б ніколи не збирала б недопалків!.. Фе-е!..

— На моєму місці ти їла б г... і називала б «шоколядом»! Ось що робила б ти на моєму місці!

---

[116] Зачекай! (нім.)

У дверях фервальтунгу мішкуватий поліцай-швайцар; старого зацікавила жвава розмова німкені з остарбайтером. Примітив він і «розкидання» сиґарет. Поліцаю хочеться розважитися, інакше засне на очах відвідувачів. У його присутности кантинниця зухваліє ще більше.

— Але... чому ти такий худющий, неначе з хреста знятий? — знущається вона.

Едуард зобов'язує себе дати різку і обов'язково дотепну відповідь, таку, щоб навіть поліцая залучити в свої «союзники».

— Худющий я тому, що ти товстюща. Ти їси за двох — за себе і за мене!

— Анджеліка жере за трьох! — несподівано втручається поліцай-швайцар. — Вона жере за тебе, за мене і за себе! — він кілька разів перекручує ремінь з пряжкою на мундирі заводського поліцая, показуючи таким чином, який він худий і погано годований.

— Своє їм — не ваше! — відгризається Анджеліка. Вона щезає за хрестовидними дверима, що крутяться навколо своєї осі; поліцай встигає вихопити з кошика кілька сиґарет. — Данке, фройляйн Анджеліка! — лицемірить він. — Сиґаретами і хлібом не можна розкидатися, ніхт вар, рускі?[117] Хто розкидається хлібом — при загальному зголоднінні і збіднінні — той погана людина! — теревенячи, поліцай ввічливо сторониться, пропускаючи біляву дівчину в барвистому платті і білих легеньких черевичках на струнких ненімецьких ніжках. У неї хороші блакитні очі, інтеліґентне личко, воно звужується і нагадує мордочку ґазелі — миролюбної, полохливої і скромної. Дівчина-фельдшерка заводоуправління і заводського медпункту. Амбіцький готовий поклястися, що вже бачив її не тільки на території заводу, але і в місті, коли виходив отоварювати шайни.

— Сподіваюсь, ви підвезете мене в санітарітет?[118] — вона дуже гарна і знає це. Знає вона також, що їй не відмовлять.

Оце чи не вперше в Німеччині до полоненого звертаються на «ви».

Діти, жінки і мужчини, старі і малі, — всі, всі говорять полоненому «ти». Всім здається, що ця форма звертання ідеяльно відповідає статусові, ролі і рівневі остарбайтера.

У личку молодої жінки щось безпосереднє, довоєнне, навіть дореволюційне, людське. Десять років володарювання розбійників-нацистів погасило в німцях все краще і випнуло на перший плян

[117] Чи не так? (нім.).
[118] Заводський здоровпункт (нім.).

аґресивне, шкурницько-еґоїстичне, звіряче. Молода німкеня якимсь чином урятувалася від здичавіння і брутальної скверни.

Це був — *едуардів* тип жінки. Саме таку дівчину він вибрав би собі, якби був вільний у своєму виборі!

Хлопець відчув, що теж сподобався дівчині.

Він чемно вклонився: так, він охоче підвезе фельдшерку до «санітарітету», але боїться, щоб панночка не замастила собі одежу — площадка ж брудна!

Німкеня, сміючись, сяючи гарними зубками, показує свіжу німецьку газету. Вона застеляє нею площадку і сідає. Саквояжик з медикаментами вона тримає на колінах.

Коли вони від'їхали, полонений відмітив:

— Фройляйн використовує німецьку газету не за призначенням!

Фельдшерка знову засміялася, але нічого не відповіла. Виглядала вона юно, хоч була ровесницею Амбіцького, а може, трошки старшою від нього.

«Вона — не для мене!..»

Полонений не має ніяких прав! Ніяких шансів!

Продовження у наступному числі

м. Львів

Євген Павлов. Без назви

Віталій Шевченко

З РОЗДУМІВ ПРО УНІЮ

Укотре початок 90-их вертає пам'ять про доленосне явище в українській дійсності, вінцем якого була подія місяця жовтня дня 8 року від Різдва Христового 1596. Сталася вона в межах Корони Польської, південну частину державного утворення якої тоді складала значна територія нинішньої України. Історичні відомості співвідносять її з назвою Берестейська унія.

Перша ж увага до цієї, сполемізованої в часі свого запровадження й знеславленої у віках, церковно-релігійної згоди показує її виїмковою та непроминальною. Нею повите складне й суперечливе причинникове плетиво не заступили ні активно практикована анальоґічна робота, ні близькі в часі всеевропейського розголосу траґедії на кшталт Варфоломіївської ночі чи Сицилійської різні. Осібно вона виглядає і в потомнім, багатому на духову вишуканість 400-літті. Принаймні на таку думку наводять спостереження переважної більшости подій новітньої історії. Поставлені в уніоністичну залежність, вони справили помітний уплив на політичний клімат усього континенту. Неважко передбачити, що мотив церковного об'єднання не втратить своєї актуальности в ближчій перспективі, коли сполучатиметься з ювілейними заходами.

З цього усвідомлення на першоразі хочеться кинути бодай спорадичний погляд на східні позиції духоборчого фронту Европи, підкреслити значення Берестейської унії, що зайняла світовий ареал римо-католицького та греко-православного духового заряду й посутньо стала рубіжним явищем багатовікового церковно-релігійного змагу. Її промислительний подзвін, поліфонічний гомін, що й небездоганні заходи запровадження, викликали на позви й звели у напруженій боротьбі мужів високодумних, «у Христі улюблених», на вічне мислячих. У той спосіб на світанку народин нової доби нашої історії, в

паволоці їй суголосних ренесансних ідей та реформаційних рухів, був скаталізований розвиток ґеополітичного, а відтак і соціо-культурно розмежованої української спільноти. А з тим поряд з інтерпретаційно-увиразненою етно-психічною та мовно-культурною спорідненістю знесилених сусідніми «обіймами» русинів, постали на світ Божий їх, у частім випадку, ріжні релігійні почування та церковні потреби. «Настояні» на полемічній проблематиці та «вкорінені» родолюбивою енерґією предків, вони пробудили зморену мобілізаційну силу українського етносу, увиразнили реґіонально-національні особливості його духового поля, в посіяннях якого, з-поміж горніх та зболених шляхетности й клейнод, добачиш чимало кукілю. Окрім того, межуючи ідейно-богословський герць, унія визначила церковно-правний «духообіг» між лученими законами Бога, близькістю земель і спорідненістю занять порубіжними народами й, одержимо тримаючись благоувітливої висоти свого устремління, абсорбувала історико-церковний досвід попередніх епох, завважила «сповиті» в надію на Бога та пройняті діялектикою полемічних борінь еклезіольоґічні пріоритети єдиних у Господі, але засварених поміж собою братів і посестер.

Тим побитом, Берестейська унія — безперечний акумулятор національного орґанізму — випадала з ендемічних явищ і, покликуючись на кількавіковий морок невідрадних міждержавних обставин, перманентні змагання зневажених православної та католицької церковних господ та й, знедавна явлені протестантські резони, витворила світовид захопленої обвальною кризою церкви, що у своїх вищих розуміннях провадила в сторіччя спільного християнського сходження, до вівтарної краси — натхненної любови, духового уздоровлення, церковної єдности. Однак доля судила по-своєму.

Стимульована ідейно-релігійною активністю західніх ходоків доріг Господніх, унія, що в однім, їй прихильнім боці, дорівнювала Берестейським союзу та доброчинству, а в іншім, супротивнім — пересправі та докучуванням, все-таки не прислужилась злагоді — благословляючій «єдности духа в союзі миру» (Еф. 4:3). На зашкоді до її високої мети постала шерега власне церковних, догматико-канонічних чинників, позаяк упередження й мінливість обтяжених благими обітницями всевооруженців духу. З цих причин, справді, почасти чужа людям і несприятлива добі, а через те — не всюди і не всіма зрозуміла — стала злука наріжним каменем розбрату, склала сумної долі історичний поступ, означила перспективи, на жертовному небосхилі яких і дотепер сяє зоря негаразду. Безсумнівно проблематична, вона знайшла заперечників, що затруїли інтеґруючі конструкти єднання, зневажили позви тих волителів духового уздоровлення, хто чувся

обов'язку «единомислія». Нею збуджена суперечка з'ятрила рану задавненого неладу, завела посеред ревнителів справ побожних та подаровувачів Богом явлених благословінь значне баламутство. Але трагізм нерозуміння, упередження обопільно застерігаючих права, спротив малоокресаних, і цим зумовлені небезпеки суспільного заогнення не можуть заступити того факту, що в похмурім, конфесійно зорієнтованім та розтягнутім на віки вітчизнянім полемічнім небокраї, Берестейська унія є віховою церковно-релігійною подією України. Вистраждана в умовах національної дійсности, вона вершила голосної вдачі й фатальних наслідків римо-католицькі та греко-православні незбіжності й на млойливому обрії ще живучого, однак приреченого поганства, у чутливому до полеміки іудаїзованому та магометанському оточенні, серед мережива протестантських домагань, стала кермом християнських апольогетичних нормувань та харизматичних тверджень. Власне звідти вийшла і на них тримається побіляунійна полеміка, до- та післяберестейський «струс», що викликав штормові хвилі великого християнського моря, омив бризами наболілих церковних зичень украй зворохоблену людність. У тому літературному словограї, серед зовні примхливої й осоружної полемічної ниви, поміж розбурхані злагодою ріжнонаправні тенденції побачиш квіт життєдайного біблійного вселіку, почуєш заповзятливі анґажування до збратання й обопільної прощі, переймешся церковними інтенціями до великого миру, «що вищий понад усякий розум» (Фил. 4:7). Зрештою, в гамірному й рійному унійному поголоссі, серед навзаєм виключних опонувань удатних до розрад християнських приспішників ніяк не обійти хиб політико-державних замішань та зіндивідуалізовані розумування не всіма досяжного й кожним умістимого євангелістичного осіду: «один господь, одна віра, одне хрищення, один Бог і Отець всіх» (Еф. 4:5-6).

Вочевидь, у хованці вище наведеного, щораз нівеченого, однак догматично незборного повірення мав би лежати кращий плян Берестейської унії, ідеальні видива її нахресної дороги: шляхетних починів та важкозбагненного цуру єдиновірних, яким, здається, припали б до душі слова блаж. Августина, напоумно виповідані ним у такім благолюбнім судженні: «Хочуть чи не хочуть того, вони наші брати. Щойно тоді вони перестали би бути нашими братами, коли б поцурались відмовляти молитву «Отче наш...» Любім Господа Бога нашого, любім його Церкву. Любім Бога як Батька, а Церкву як Матір. Любім Бога як нашого Пана, а Церкву як Його слугу, бо ми всі сини Його слуги...» [7, 8].

Прикро, але «кривавий в історії народів Европи вік конфесійної ворожнечі та нелюдської різні», століття XVI-те, миродайну сутність

такого розуміння стратило, чи ж, щонайменше, розгубило. Так годилося б сказати і про отчі креси, адже не зважаючи на те, що континентальний вир лиш почасти докотився до України, а другу половину років одна тисяча п'ятисотих тут поважано за одну «з найкращих хвиль в історичному розвою давньої литовсько-русько-польської Річи посполитої», все-таки і в цій землі означеної висоти патристичного уповання не діставали. Утім, мабуть, вікові «крайньої релігійної нетолеранції та кривавих оргій» подібні завдання взагалі не пасували. Плеканий на принаднім чарі реформаційного оновленя, що знайшло «в Польщі якнайкращий ґрунт», а також ренесансних повівах, котрі, як блуд-огник, діставались і нашого краю, він тернував душі людей своїми ідеалами. «[...] здавалось усе відмолоділо, — елеґійно зауважує дослідник. — Перед наївними, жадними вражінь очима побожної середньовіччини несподівано, мов та чарівна Афродіта Анадіомене, з'явилась зачарована країна поганського світа [...]. Щастя [...], де християнин в екстазі перед нагою красою клясичного світу, зумів утриматися в рівновазі [...]. Але там, де гордий та всемогучий дух людства, очарований новими вражіннями, пірвав давні пута, — там пробурхалось все те, чого годі [...] вгамувати, — розшалілись людські пристрасті [...]» [8, 6]. Наслідком, або ж, як то мовиться у автора, «овочем нової течії був побіч ненасиченої жажди світла — науки занепад життя релігійного та середньовічної побожности [...]. І нині, — додає оповідач, — уже кождий добре бачить, як чимало причинився гуманізм до розвою реформації — до виступлення цілої плеяди реформаторів XVI в., почавши від Лютра, а скінчивши на Генрику VIII, — бачить добре , як гуманізм причинився і до того, що католицька церква в Польщі захиталась в основах».

Таким чином, як випливає з контексту сповіщеного твердження, уніоністичні колізії 1596-го року досить щільно зав'язувалися на дисонансних настроях реформаційно-ренесансного духовію. При цьому, уникаючи небезпеки його ототожнення, мусимо з усілякою застережливістю вказати на природу та екскурсивно обґрунтувати почасти взаємозаперечні цільові орієнтири цих знаменових рухів часу. На доказ тому з народження та вибави італійський, а мірою ужитку всеевропейський легіт гуманізму. Прийшовшись до провіденціяльного смаку попечителів духа, він витворив ренесансну модель, з її гармонізуючою поєднаністю й універсальними втратами. Це його, на часі деінде, а з перегодом густіший та вседозволяючий клекіт спричинився до кардинальних світоглядних ревізувань, що в дилемі Бога і людини, всемилостивого, усюдисущого, незбагненного Господа та обмеженої розумом й можливостями вседіючої куль-

туротворчої сили — все частіше здавались на боговойовничість. Знаменням часу, поміж видань по проведенню інквізиційних тортур («Директорії інквізиторів») та боротьби з відьмами («Молот відьом»), яснюють звабливі ідеї та ґеніяльні витвори Данте, Бокаччо, Петрарки, Тассо, Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Мікельанджело, Тиціяна, Корреджио... У німбі уславлених Джордано Бруно, «Колюмб неба» Галілео Галілей, творець ґеліоцентричної системи Миколай Коперник, започатковувач анатомічної ери Андреас Везалій, маґістр маґістрів Еразм Роттердамський. У пошанівку — підкоряючі розумом твори Льва Математика, Максима Плянуда, Ніла Кавазіли, Михайла Псьола. серед потужних імпульсів розвитку, поряд «Золотої книги» Томаса Мора та «Утопії» Томазо Кампанелли, — «Начала» Евкліда, «Поетика» Арістотеля, праці ґеніяльного Ібн Сіни (Авіцени), провісні думки видатного мандрівника Марко Поло, слава відкривача Нового світу Христофора Колюмба... І весь цей довільно й мимобіжно поіменований гурт титанів — не зумисне репрезантативне згущення, а радше, так чи інакше, прямо чи опосередковано, тією чи іншою мірою льоґічне підґрунтя Берестейського олімпу, де жила надія на те, що за розхитаного середньовічного та ще не усталеного ренесансного порядку настане девальвація полемічних «цінностей», а значить вірилось у подолання бар'єрів на шляху до злагоди.

У не менш симптоматичному реґістрі унії — претензійний характер провідників реформації, їх активна вівтарна робота, конфесійні пошматування уже розідраного хітону Пастиреначальника, нуртуючий ідеольоґічний шал, який не знати чи ще коли й переживала земля. Досить пригадати обшири реформаційного фурору, його антиримську поставу, протестантську слабкість на довільність інтерпретації «граматики» християнського віровчення, а також проправославні позиції нововірців щодо «синтаксичної» основи полемічних суджень, щоб усвідомити, які небезпечні міражі займали Берестейську унію — зламний момент вітчизняної історії, котрий не може розглядатися як «наслідок звичайного мудрування інакомислячих» чи «видаватися [...] забаганкою західньо-руських єрархів, які ніби так були розбещені, що виключно з навіювань пристрастей наважились стратити латинянам свою церкву». Не менш прикро вважати унію «легким і швидким замислом єзуїтів, котрі немов би [...] були настільки всевладні про унію [...], що вона через три-чотири роки з'явилась до їхніх послуг».

Ні, у справді небезвадній унії, її хтивих тенетах та вимислених «лещатах», на які здалась національна потенція й спромоглась енерґетична ідея церковно-релігійного єднання зразка 1596, йдеться про куди важніше коло зв'язків та взаємних впливів. Їх концепційний

оклад мав би помістити реґіональні аспекти національного простору, духову територію колись суміжних народів, порівняльні штудії взаємопоєднаних культур. Ясна річ, так бажана методольоґічна повнота зайняла б досвітні огні української народности, вказала б на особливості етнічної консолідації та духового формоутворення, виявила б почувальні сили українського космосу, його субстанціональні викривлення та ентропію церковно-богословських алґоритмів. Нараз були б скореґовані інтерпретаційні параметри та ритми духового життя етнічно свідомої, в Христі спорідненої української спільноти. Спроба такого аналізу віддзеркалила б церковно-релігійні розгалуження між Сходом і Заходом, окреслила б специфіку процесів, що мали місце в ґеополітично розмежованій Україні й, цураючись неґацій та самогубних понять, віднесла б стан берестейського сум'яття до Христового й непохитного: «По тому пізнають усі, що ви учні Мої, як будете мати любов між собою» (Ів. 13:35).

Отже, скільки б не говорилося про унію, чиїм би мотивом не визорювався її здраматизований перебіг, саме релігійні заклики мали б ґенерувати силове поле метушного й гомінкого осердя назичених унією дум та ідей, арґументувати її праґматичний акцент — літурґійні подбання про єднання віри й святих Божих церков; словом, саме біблійні та переказові константи мусили б стати верховною домінантою відповідальних перед Богом та історією достойників, позаяк ревним уболіванням якомога ширших мас «новозаповітних ізраїльтян».

Між тим, збагнути дійсну природу багатої на нехіть та необачність унії, вслухатися і осягнути атмосферу її не завжди тривких упоряджень — завдання ріжних за методами пізнання й формами дослідження наукових дисциплін. Зрозуміло, їх засадничі принципи мають уникати швидкоплинних, зчаста «сезонних» вартостей та пріоритетів й не можуть нехтувати волінням тих, чия релігійна ідея знаходилась у ґенетичному зв'язку зі смислом Св. Письма та патристичним уболіванням. У той же час, залежність такого виміру не може скидатися на суд чи, борони від того Боже, присуд унії та її проводу, що поняттєво легко годиться з таким напутливим впевненням поважного історика церкви: «Розумний християнин, — каже він, — ніколи не забуде, що з досвіду минулих сторіч Провидіння дозволило йому видобути поуку і застереження, котрих була позбавлена рання церква. Він повинен пам'ятати, що його помисли і моральні правила є усталений наслідок того, що колись припускалось тільки корисним для процвітання віри і благочестя [...]. Він має [...] поставити в своєму розумі межі, де закінчується законний поступ і починається омана».

При цій нагоді, виступаючи в похід століть, у якому першу й головну роль мають відігравати мотиви Божого й церковного «порядку», вивчаючи минуле, його зітхання й бурі, зійде за варту осторога від можливого спрощення та тенденційности у досліді унії, цього життєво важливого, але спадково ураженого, хронічно хворого та виснаженого органу релігійного функціонування, який не кажемо: «Помер на згублення», а, ліпше, віримо — спочиває до слушного й тривкого на побожність часу, щоби рознести той смуток й покутувати важкі імпресії всіяної заблудами берестейської ниви.

Ласка Божа, що на теє, поміж біблійні попущення на згідливість й «освяти ... для правди» (Ів. 17:11-23), реституційний ґандж та примхи — історична погідність, пора удоступлення й удопущення, доба усвідомлення нашої власної долі, що уважає право жити по-вселюдськи. Минаючись із зусебічним опікуванням натішених непогамовністю та терновинням лиходійників, вона, нараз з висотою Христового погляду, Його провісним: «Святий Боже, — ховай в ім'я Своє їх [...], Щоб як Ми — едине були!» (Ів. 17:11), слугує вимріяному й вистражданому «[...] звершенню в одно» (Ів. 17:11), єднанню, в якім усі у Господі зійтися маєм.

То ж, користаючи зі сприятливих щодо доґматичної заохоти та канонічного завзяття життєвих перипетій, а також ювілейної нагоди, котра через рік зустріне свою 400-ту осінь, ввіримось христозвіщеному послуху, здобудемось «мовити любовним звичаєм й смиренням нраву» про зажурені часи землі несправджених надій, якій випало, але не судилося замирити два християнських відламами, про допоки що невивершеної долі й невиправданих поривань унію, яку, самозрозуміло, «неможливо пояснити подіями найближчого до неї часу» чи вкласти в прокрустово ложе ренеґатства.

З цього погляду добрим знаком і кращим підступом до висвітлення Берестейської унії здасться синоптичний огляд та суворо консеквентний виклад феєричного ланцюга історичних фактів у комплексі з їх улюбленим дітищем — полемічною літературою, що з вимоги виваженого обміркування та завбачливости в оцінках мала би базуватися на кількох методичних принципах. Групу одних з них можна орґанізувати довкола вже наголошуваних біблійних настанов і висловити повчальним зведенням пророка Осії:

Сійте собі на справедливість,
За милість жніть,
Оріте собі переліг,
Бо час навернутись до Господа.

(Осія 10:12)

При цьому ємкий зміст наведеного отямлення не повинен обходити внутрішні підтексти: обов'язку священиків дбати про опанування необхідними знаннями, рівнем яких обумовлює Бог Своє ставлення до кожного, кому ввірена відповідальність за духове пастирство, а разом з тим і визначає життєву перспективу народу. Супраактуальні і в контексті нашої теми, ці біблійні передання звучать персональним Господнім застереженням усім пастирям: «Народ мій гине через брак знання. Тому що ти відкинув знання, — то й я тебе відкину від мого священства; забув ти про закон Бога Твого — то й я твоїх синів забуду» (Осія 4:6). З іншого боку, діялектика взаємозалежности «[...] що буде з народом, те й із священиком» (Осія 4:9) закликає до подвоєної обачливости, застережлива суть якої викладена в пересторозі: «Вони живуть з гріхів мого народу, душа їхня до його беззаконности змагає» (Осія 4:8). Словом, для тих, хто сьогодні навчає і кому нині випало складати релігійну відповідь на звідусіль несене «Хто такий Ісус із Назарета?» та «Що таке Його нова Заповідь?» спасенно важливо прийняти в серце й поселити в душі ці вітхозаповітні остороги, що в благодатному повторенні Христа розходяться лунким докором:

«Чому кличете Мене Господи, Господи,
А не робите того, що Я вам кажу»

(Лк. 4:46)

До методичних приписів іншого порядку відносимо ті, що сприяли б унормуванню самої схеми орґанізації матеріялу, головним у якому вважаємо історико-богословські аспекти дорозкольного загострення православно-католицьких узаємин, їх кульмінаційний період, особливості міжхристиянського життя після спроб церковного замирення, в контексті яких на окрему розмову заслуговує Ферраро-Флорентійський собор 1438-1439 років та його й донині чинні рішення.

На історично-достовірних та ситуативно наповнених смислових вузлах мав би ґрунтуватись також підхід до висвітлення бльоку питань державно-релігійної, соціяльної та культурної сфери, в якій першорядної уваги потребують нормативні акти епохи та літературні пам'ятки доби. Придатні, як ні в якім іншім разі, ці відправні посили вберуть значення й важливість полемічної літератури, цього художньо примітного, текстово навантаженого й ідейно вагомого історико-богословського субстрату, в якому за весь історично тривалий період не збувало намагань відсепаруватись, підкреслити свою виключність, засвідчити вірність первісному й давньому, а при потребі, що в альтернативі християнського об'єднання визначалась арґументами «за» і «проти», надати церковному розтину містичної бездонности.

З цим, апофатичним, що робило колись наївно-споглядальні закиди опонуючих надарґументними та позадоказовими, хочеться й самим звіритись на благочестя, знестися духом «за межі незнання до найвищих вершин Священнотайного Писання, туди, де в світосяйній темряві мовчання відкриваються прості, досконалі й нетлінні таїни богослів'я», де ніколи не стихає елеґія впокорених: «нічого іншого не бажаємо, нічого іншого не хочемо, нічого іншого не просимо [...], тільки спасіння [...] та вічного щастя». Бо лише там, нагорі конечного ладу, взаємної й неблазенної любови, можливо вподібнитись «доброчесністю Творцю Своєму», назичити потішаючих миротворчих старань, перейнятися бажанням носити тягарі один одного, звідати духові обриси, в діямантах яких — невтрапної мови засоби спасіння, світ сакральних сфер, стихії релігійного споглядання богозрадної людини. Нам віриться, що тільки звідти, з тієї висоти, з таємничих осель досягнення всіх плянів буття, можливо збагнути онтольоґічну природу зрозумілого як саможиття християнства, вернути назад, ясно побачити й належно усвідомити золотий гомін нашої давнини, смислообраз якого визначив систему світоглядних воззрінь давньої Руси, зумовив її пізнавально-інтелектуальний рівень, спрямував духово-ціннісні орієнтації, зродив «свою», самобутню сприйняттям та образом мислення культуру божественної правди. Зрештою, вивчення основ цього містико-релігійного набутку дасть можливість увійти у загальнохристиянську проблематику, побачити полеміку здаля, з перспектив перейденого, і, водночас, збагнути внутрішні соціяльні аспекти, зокрема ті конкретні небезпеки, що підстерігали Русь у її ранньохристиянську епоху. А їх було досить-таки рясно. Адже духово мисляча верства Київської Руси на самому початку свого християнського сходження опинилася між Сціллою і Харібдою: поміж «ритуально-містичним» Царгородом та «динамічно-раціональним» Римом. Ось тому серед труднощів, що випало долати Христу, покірному русину, на шляху «втілення в життя досконалого в недосконале, перемагання святим гріховного, досягнення ґармонії духу і плоті», бачимо сильнодіючі полемічні звади ураженого розбіжжям церковного світу. Для молодої, в істину посвяченої, але духово незрілої Руси то була чи не найбільша загроза, вірулентом якої й стала полемічна література. Вистраждана в християнському «дитинстві», вона справила помітний вплив на умові заняття давньокиївської держави, а тому нерідко водила манівцями своїх пріоритетів. А ці, призвичаюючи церковні кола до примхливо-невблаганних пасажів, передавалися слухняній пастві. У зв'язку з цим, полемічні плекання, що спершу обмежувалися звинуваченнями в крамолах та закликами до стямлення, викличуть духові симптоми упереджености й самохвальства.

Отже, з віданням про відвічний Промисел і суд, радістю знайдення й утіхою втрат, і з вірою в могутність воздання, а також довір'ям до тих, хто покладав на себе вчительську владу, потрапила Русь у полон полемічних вервечок і з раннім кличем «Боже Великий! Зглянься на нових людей своїх та стверди в них віру Твою правдиву», власне, коли сама тільки-но виходила з язичницьких вірувань, стала підтакувати церковним картанням з чийогось недбальства, відступництва чи неправовірности. Так, ніби зненацька, в духових ритмах праотчого буття, поміж його незрадливі мельодії, золотинкову красу та верховинний подих з'являється нуртуючий, вражаюче суперечливий, персонально стверджений, достатньо забезпечений полемічний наробок. Витягнений з імли літ, з мережива повитого ідеалами Христа дивосвіту, він проступає серед священних справ зворушеного чуттям і звеличеного натхненністю народу руського ріжнопіґментованим узороччям суджень, принципів, переконань. В історичному розкладі середньовіччя одні з них вкладалися в грецьке «благовірство житія», інші стверджували римо-католицькі віровизнання. Їх роздвоєний цезаропапівський та папацезарський системотворчий чин, а вірніше, ними «виплеснутий», найбільш гомінкий та ущипливий полемічний елемент і волієм вивести часово тяглою рецепцією ідей, екстраполяцією думання Берестейської унії, чиї візії мали б скеровувати увагу до самопізнання й визначености, запобігати небезпечним прикметам міжконфесійного життя, що лежить у ближчому часі. При цьому, про всяк випадок, не забуватимемо, що фундована на поспіллях віри, віковічних традиціях, здобреному ґрунті попутованої історії, вітчизняна полемічна публіцистика — не кращий посібник у справі освіти духа. Її розлогий, жанрово розмаїтий, злободенний і не в міру надсадний загал — скорше повчальна ілюстрація всіляких якостей реприз: духових по природі і всякчасно посутніх сил добра та зла, істини й зблуду, світла та пітьми. Але в ній, поміж утилітарний сенс уніоністичних розважностей, невідрадні й понині нуртуючі казуси злорік, активні конфесійні потуги лиходійників — незглибимі, найпосутніші уподобання, Це вони, запізнаючи з богонатхненними, ніколи не перехідними, всезагальними і всіхзобов'язуючими велінням, надали видимости любові й ненависті, богомудрості та фарисейству, а тим самим ширили «межі» берестейського краєвиду, додавали снаги богословськи виплеканим і бореним спізнанням та свідоцтвам, забезпечували вищий мотиваційний рівень єднальних овидів. Нараз були зведені земні й потойбічні виміри духових покликувачів, котрі опираючись на Христом зречене: «Щоб були всі одно: як Ти, Отче, в Мені, а Я — у Тобі, щоб одно були в Нас і вони, щоб увірував світ, що

Мене Ти послав (Ів. 17:21), тобто, ратуючи за «...святу, соборну і апостольську» церкву, сповідуючи її неподільність та єдність, нерідко ревнили й вагались, жадали і застерігали; ну, а коли загроза зціленню настала, зрекли як у «золотій порі»: «Хто не вважає церкву матір'ю своєю, не буде мати Бога за свого».

Проте унійного «кювету» дійшло, і вагомість виписаних супремацій, умовність вирозумлення яких навчали, «як потрібно жити і для чого бути», була зневажена. Ось тому, так важливо осягнути дихотомію унії, її невивершену долю, а водночас засвідчити опуси «невироблених» душ, марення ошуканої й збудженої людности, що так дорого, ціною зворохобленого й почасти зруйнованого внутрішнього світу та церковно-релігійними негараздами, заплатила за вимріяну християнську цілісність, за Господом повідані й ревно несені поклики до єдности, злагоди, любови, миру, за справдження надій співжиття та спільного «Отче наш». Інакше кажучи, необхідність покласти унійну вартість у контекст духовости народу, донести її харизму до глибин совісти кожного, понукає до копіткої роботи, до висліду безлічі вигадкових історій; до виваженого, поєднуючого віросповідно завдання й науковість висвітлення життєвих колізій, що так часто минались з добром, прощенням та милістю. При цій нагоді відкрилася б знесилююча непогамовність «хітонопошматовувачів», вінцем якої стало те, що «Ми, — за влучним висловом о.Конґара, — стали ріжними людьми. У нас один і той же Бог, але ми перед Ним — ріжні люди і не можемо однаково мислити про природу нашого до Нього ставлення». Щобільше, свідомість такого, вважай, духового бажання, що рівно стережеться байдужости і збочень, надогод й улесливости, спокус культуровір'я та обрядоманії, звела б над п'янкими недолегливостями й енгармонійними надужиттями берестейського пожитку, над вироковою есхатольоґічною неприязню в совісти спалених, над, не завжди свого «голосу» й духу Бога інвективами. У конечнім рахунку, розважливість огляду внесла б ясність у Боже і людське, у вічне і зглядне, привела б до вищих зречень та потверджень: «Так говорить Господь. Наслідуймо Йому!» І поготів, ґатунок такої праці допоміг би усвідомити, чия ж то правда, що притчеве зернятко, при дорозі впале, спорозумив на осягнення гріхів, які чистить тільки правда й покриває лиш любов (Пр. 10:12; 16:6).

То ж, відаючи про те, що кожен прийме «згідно з тим, що в тілі робив» (Екл. 12:14), полишимо Богові суд берестейського неряду, його серпанку мрій та сув'язі виpослих «до небес» (Езд. 9:6) провин, виповімо молитовне на зглянення й ласку, зважимо на застережливе Господа: «Хто відхиляє вухо своє, щоб не слухати Закону, то буде

огидна й молитва того. Хто простих доводить блудити дорогою зла, сам до ями своєї впаде.» (Пр. 28:9, 10), «Хто ховає провини свої, тому не ведеться, а хто признається та видає їх, той буде помилуваний.» (Пр. 28:13).

У тій мові, з дотичних і промовистих уніоністичних засад, виведено Берестя всесвітнім сколком і найпотужнішим із полемічних річищ вітчизняної історії, національним роздоріжжям, його лихоліттям, марнотами і томлінням духу, котрі, як і все в житті тутешньому, мовлять «що й чому саме так сталося». Зміцнюючись у «Господі та в могутности сили Його» (Еф. 6:10), зречемося заїлости і легковажень, знесемося на повчальну берестейську висоту, здобудемося на всепрощення підемо втертою дорогою тих, хто ввіряється Божій могутности і силі, і вічности, і славі (1 Хр. 29:11), чиє національне життя, енергія поступу покладаються на біблійний посів та благоувітливу патристичну поправу, кого зворушують і надихають похвально-стверджуючі слова псалмоспівця:

«Блаженний народ, що йому так ведеться,
блаженний народ, що Господь — йому Бог»
(Пс. 144:15)

І врешті-решт, завершуючи роздуми в ще стрімкому потоці звабно напираючих пристрастей, ще раз зауважимо культурольогічний смисл унії, що «внесла величезний фермент у лоно народу руського, викликала хвилеве кипіння, оживлення, рух умисловий, жваві диспути, збудила з однієї й другої сторони гарячий зелотизм і сплодила надзвичайно цікаву полемічну літературу». Тим самим був означений, як і в більшости европейських культур, характеристичний період літературного розвитку, що витворив сакралізований дискурс і духову модель давньої української публіцистики. Визначена нею ідейно-естетична перспектива та художньо-стильові орієнтири стали свого роду підмостками майбутнього, що нелегко, а, бува, й шкідливо аналізувати з урахуванням лише конкретних суспільно-політичних та національних умов на різних територіях українського розселення. Через те маємо вийти на широкі води християнства, котре як два узбережжя ріки, розійшлося з віками, надаючи мірности тієї течії властивостей тепла, швидкости, чистоти. Порогами на заваді того потоку були людські негаразди, переступи, запопадливість. Коли ж траплялася весна, і повінь ховала валуни небезпеки, вдавало можливим зійтись. Покидав тоді прибереговi води унійний корабель «Надія» і брав курс до притоків «Злагода» і «Єднання». Та ба, загрожений знесенням на рифи історичного мілководдя чи потягнен-

ням у бермудову непізнаваність полемічних заворотів, не міг дістатися мети. З цим острахом пускаємося в історико-літературне подорожування і ми, маючи за вірну мапу свого вищого поставленика, єдину розраду та любого посередника — будівниче каміння біблійних передзорень. Застережемо собі цього привілею ще й з тих підстав, що дотепер не маємо вичерпної праці з історії початків унії, тобто її ґенези, звершення і перших важних її кроків [...], про її труднощі і відношення до неї ріжних важних осіб тощо. Є це переважна тематика, яка подає на денне світло важні справи, що торкають великі питання [...] нашого невідрадного становища між Сходом і Заходом, долі нашої Церкви». Через незнання цих проблем, — з гіркотою заявляє ватиканський поважник о. д-р Іван Хома, — питання єдности церкви [...] спізнились на цілі століття, створились непотрібно великі труднощі, а навіть, може, міняли вони зі шкодами для нас, для деяких народів і для самої церкви, політичну мапу Східньої Европи».

Тож відпусти нам, Господи, Своїх застережень, дай смислу та сили слів, убережи від тлінних захоплень, спокусливих марнот і вагою небесної справедливости благослови, Боже, на непохитне й беззастережне вічне, на Твоє всіхпокорююче «Мені помста належить — Я відплачу» (Рим. 12:19).

м. Київ

Петро Ротач

НЕТЛІННА НИТОЧКА

Ні, пил віків не загорта
Те, що глибинно сутнє.
І нитка пам'яти свята
З глибин біжить в майбутнє.

Біжить вона через книжки
Вогнисто, пурпурово;
Й звучить, звучить через віки
Нам працурове слово.

Звучить і будить почуття
Людей в новому світі.
І що без пам'яті життя,
Без древніх заповітів!

Нетлінну ниточку і нам
Не кинуть в дні гріховні.
Спасибі, книги давні, вам
За щедрості духовні!

Перегортаю сторінки —
Й встають в моїй уяві
Незнані люди і віки
V славі і неславі.

А інший раз війне з пітьми
Пригодами лихими...
Але не знехтуймо тими
Уроками людськими!

Хай пил віків не загорта
Те, що глибинно сутнє.
І нитка пам'яти свята
Нехай веде в майбутнє!

Петро Ротач

РОМЕНСЬКИЙ БІБЛІОФІЛ

Як радісно ввійти в далекий давній світ!..
М.Рильський

МІСТО, ЩО В СЕРЦІ МОЇМ

Ромен, Ромен!.. Крізь сивий дим віків
Я бачу меч і щит твій над Сулою...
П.Ключина

За своє довге життя я бачив багато прекрасних міст — великих і малих, з голосною назвою і скромним, малопомітним ім'ям. Та жадне з них не дороге мені так, як дороге місто Ромен. Якщо існує маґія слова (а вона мабуть-таки існує), то якраз у цьому слові таїться для мене щось справді маґічне, чаруюче. Може це тому, що Ромен був першим побаченим мною, селюком, містом. Про нього я чув від батька ще до того, як у 5-річному віці потрапив до роменської лікарні з переламаною ногою. Мати взагалі не бачила інших міст, крім цього. Ще дівчиною вона приїздила сюди з батьком на ярмарок, а вже заміжньою поклала до роменського банку своє невелике грошове заощадження, яке, звісно, в революцію загинуло (її ощадну книжку я й досі бережу як сімейну реліквію і сумую, що після мене нікому з нащадків вона не буде потрібна.).

У назві Ромна вчувається мені голос минулих віків й імена видатних людей, причетних до історії міста. Це були художники, поети, артисти, кобзарі, що поступово заволодівали свідомістю ще в роки отроцтва і юности. Мені здається, що я любив Ромен, коли ще й не бачив його, а тільки чув від селян, які привозили звідти ріжні

ласощі, книжки для дітей і папір для курива з малюнком чумака на обгортці. Та коли одного разу потяг із Талалаївки привіз мене в місто над Сулою, і я вперше пройшов вулицями аж до Свято-Духівського собору, а по дорозі побачив пам'ятники Шевченкові і Розкутому Прометеєві, збудовані моїм земляком Іваном Кавалерідзе, то закохався в Ромен одразу, як кажуть, з першого погляду, й назавжди.

Тепер не часто випадає бувати в цьому місті. Але за ті десятиліття, які промайнули відтоді, як дбайливі (й, на жаль, невідомі мені) роменські лікарі виходили 5-річного хлопця від перелому ноги, моє синівське ставлення до Ромна ніскільки не змінилось. Завжди повертаюся думкою у це місто, і де б не був, які клопоти не гнітили б мене, не переставав цікавитись його історією, культурою, а до уродженців Ромна тягнуся, як до своїх кревних родичів. Саме так я відчував себе, коли в 60-х роках познайомився в Полтаві з опальним Михайлом Максимовичем Семенчиком, археольоґом, ентузіястом-музеєзнавцем, людиною видатною в історії культури Ромна. Так було й під час знайомства з Леонідом Платовим (Ломакіним), письменником, колишнім вихованцем Роменського реального училища, автором роману «Повість про Ветлугіна», в якому знайшли відображення риси цього міста й образи тутешніх людей, що жили в першій чверті століття.

Хвилювання охоплює душу щоразу, як потяг наближається до роменських узгір'їв, а потім повільно вибирається нагору, прямкуючи до вокзалу. І хоч я частіше їхав далі, в бік Бахмача, та не міг хоч на кілька хвилин не вийти на перон, щоб вдихнути запах роменської, рідної мені землі. Від цього на душі ставало по-домашньому затишно. Тоді я думав, що колись на цьому пероні могли проходжатись Панас Мирний і Леся Українка, напевно, також і Ольга Кобилянська, їдучи в Гадяч на гостину до славетньої подруги. На невеличкий роменський перон виходив з потяга й Антон Чехов. І тоді я щиро шкодував, що жадна меморіяльна дошка на стінах вокзалу досі не прикрасила це місце.

Та ще більш хвилююче дивитися на Ромен з автостради. Переїхавши по містку через Сулу, автобус підіймається старою Полтавською вулицею до міста. Мимоволі згадується, як цією дорогою в'їжджав до Ромна Тарас Шевченко. Той самий схил, порослий дерезою, ті ж краєвиди з мальовничими хатками, якими, напевно, він милувався. Лише в «Наймичці» Шевченко згадав Ромен 17 разів. А сам поет бував у місті не тільки під час Іллінського ярмарку 1845-го року. Того ж разу слухав і захоплювався грою знаменитого Карпа Соленика, стояв біля яток з книжками. Може, поруч з ним стояв і

відомий у Ромні книжник і педаґоґ Григорій Вольховський. Так думається мені, коли я перегортаю в Роменському краєзнавчому музеї старовинні книжки з автоґрафом Вольховського чи ось таким написом: «Куплено в прошедшую Ильинскую ярмарку июля 18 дня 1813 года».

Роменський ярмарок мав, крім економічного, ще й велике просвітнє значення. Сюди привозилася з різних міст і країв значна кількість духовного «товару» — книжок, музичних інструментів. Тут поповнювали свої домашні книгозбірні відомі культурні діячі Василь Полетика з Коровинців, Володимир Кавкасідзев із Глинська, Василь Капніст з Миргородщини, Мазаракій із Талалаївки, Якубович із Липового.

Ромен — це місто, де ще поєднуються риси минулого й сучасного. Архітектурні споруди XVIII-го — початку XIX-го століть не виглядають зайвими. Вони давно вписалися у краєвиди міста й разом з природніми рисами створили ту чарівну роменську своєрідність, яка ще й тепер милує око і радує душу.

За десятки кілометрів від міста видно на крутому узвишші Святодухівський собор. Поривом віків до щастя, до людської злагоди, давньою піснею в камені здається ця білостінна споруда над посульськими луками. Біля незрушних стін думається багато про що з історичного минулого: і про нападників-татар, і про талановитих ремісників, художників, співаків (не дарма ж приїздив сюди за голосами Михайло Глинка), бандуристів-кобзарів — від Остапа Вересая до Євгена Адамцевича.

У соборі висіла ще з XVIII-го сторіччя ікона-картина жінки з дитям, названа в наш час Роменською мадонною. Особлива насолода милуватися тепер нею в краєзнавчому музеї. На цікаві роздуми наводить сюжет картини, намальованої гетьманським живописцем Григорієм Стеценком. Пильніше погляньмо на неї. Перед нами не просто одухотворена мадонна. Це Мати, котра вчить добру своє Дитя. Адже у неї в руках книжка. Як лагідно й переконливо вона читає-тлумачить, і як уважно й зацікавлено слухає матір дитина! З картини вчувається голос того народу, який любить освіту, шанує книгу, слово. У творі Стеценка мовби проступає обличчя давнього Ромна, осяяне променем розуму, краси, волі. Художник творив свою картину ще до покріпачення українського народу, тому чорна тінь самодержавного орла ще не лягла на світлі, радісні фарби цього мистецького шедевру.

Як і завжди, не минаю старого парку. Особливо люблю приходити сюди ранньої теплої осени. Знаходжу вільну лавку десь ближче до дерев'яного літнього театру й під мрійливе шелестіння сухого жовтавого листя поринаю в роздуми і спогади — «світ давній, але близь-

кий». Старий роменський парк — дорогоцінний закуток міста. Поринеш у задуму — й з'являться перед тобою тіні цілої плеяди людей, котрі в історії Ромна заслуговують на довічну шану. Це Ганна Затиркевич-Карпинська, Іван Кавалерідзе, Василь Яременко, Степан Шкурат, Ірина Воликівська. Театрали нової пореволюційної доби, яка тут обнадійливо починалася й так трагічно незабаром розгорнулась.

Театральні вулиці Ромна дуже давні. Початок їх, можливо, ще давніший від того часу, коли тут у першій чверті XIX-го століття виступав Михайло Щепкін. Щорічні Іллінські ярмарки — це також і театральні вистави. Про це писав не лише Тарас Шевченко, а й Салтиков-Щедрін: героїня його роману «Пани Головльови» Любінька виступала з так званим «каскадним» репертуаром у Ромні, Кременчуці. Мабуть, не випадково став режисером уродженець Ромна, керівник Камерного театру в Москві Олександер Таїров. Перше зацікавлення театром він виніс якраз із рідних пенатів.

Шелестить листя, падаючи з лип і кленів, гомін міста ледве долітає сюди, а старий театральний будинок дивиться на мене мовчазними очима, повними смутку й незгаслої пам'яти. Я дещо знаю про нього. Знаю з листів Ірини Воликівської і спогадів-розповідей Івана Кавалерідзе. Знаю з книжок. Знаю, як бурхливо завирувало тут у 20-ті роки театральне життя. Як гарячі оплески лунали під склепінням цієї мовби вже й не потрібної нікому споруди. Ромен пробудив тоді сплеск революційної наснаги, осяяної сонцем розкутої мислі. Хто з роменців не знав і не пишався тоді Іваном Кавалерідзе — скульптором і завзятим театралом! Як він емоційно, талановито, розкрилено передавав рвійність революційної доби в своїх скульптурних постатях Прометея чи Розкутого робітника, що розірвав кайдани. Кожного разу, проходячи повз них, я зупиняюсь хоч на кілька хвилин і милуюсь. Щедрий дарунок приніс Ромну Кавалерідзе, учень Родена і син України! Хочеться знайти на мапі цього міста вулицю талановитого земляка. Невже її ще немає? Наступного приїзду обов'язково пошукаю.

А поки що обходжу будинок старого міського театру, вдивляюся в кожне віконечко, в кожну дошку, вибілену сонцем і вітрами за багато років, і думаю про чіпку причетність речей до життя людського, особливо якщо воно осяяне світлом мистецтва. Чи не тут ось, на старій лавці, під могутнім, схиленим тягарем літ деревом, сидів у 80-их роках минулого століття Антон Павлович Чехов, випадково закинутий у це містечко, сидів і дослухався до голосів акторів за стіною, які щось репетирували? Одне це ім'я дає право вважати парк дорогоцінним.

Любе моє місто! Назгадував чимало імен твоїх славних синів і дочок, але не всіх, далеко не всіх. Прикрашають вони нашу літературу, мистецтво, науку. Про кожного є що сказати. Але це зробить колись історик, якому належить написати моноґрафію про рідне місто. Напише неодмінно з любов'ю до нього. А без любови хіба можна сказати всю правду про колишнє й теперішнє цього міста!

З почуттям прозорого смутку прощаюся з вулицями і будинками Ромна, востаннє зупиняюся над Муховицьким яром, вклоняюся будинкові поета і байкаря Павла Ключини, з гори біля Собору напиваюся серцем краси посульської долини. Але як же від'їхати звідси, не заглянувши до краєзнавчого музею?

Простоявши тисячоліття в степу, стоїть тепер біля музею привезена колись Семенчиком аж із Гадяччини кам'яна баба — символ історичної давнини. І цей величезний валун. Роменський музей — я в цьому давно переконався — справжня скарбниця історії цього краю. У ній зберігаються не тільки побутові речі, історичні предмети й документи, але й дух, живий дух минувшини, без відчуття якого не відкривається й майбутнє.

Цей музей я знаю з юности. Емоційні враження того давнього, ще передвоєнного часу ніколи не стиралися, і тепер вони постійно оновлюються. Тут мовби заглиблюєшся у часові шари. Коли не заважають зайві шуми, музей стає цікавим співрозмовником. Для мене це не рядовий музей — це музей мого краю. Тут відбито життя й моїх предків. На подібній прядці пряла осінніми вечорами моя замучена колгоспом мати. З такої ж величезної дерев'яної миски спільно їли дворові нашої пані Новицької, а серед них і мій прадід (миска потрапила до музею з маєтку І.О.Якубовича, того самого, з яким зустрічався у Ромні Тарас Шевченко). Жадний експонат не безмовний. Епохи проходять перед очима і через наші серця. Тут ясніше усвідомлюєш сенс і свого власного життя. Бачиш, хто як жив, чого прагнув. Розумієш, які вартості залишаються людьми у спадок.

З глибоким смутком завжди дивлюся на хусточку, вишиту Катею Дрозд у роменській тюрмі під час окупації України фашистами. Я пам'ятаю голос дівчини, її погляд, велику пшеничну косу, ніжний овал обличчя. Ми вчилися в одній клясі, одні нам весни обіцяли щасливу юність. А тут — щемливий і такий болючий спомин. Мов стріла крізь довгі літа.

Багатство Роменського музею — це ще й бібліотека та архів. Вони відкрилися мені як найдорогоцінніший скарб. Не одну осінь я приїздив сюди і припадав душею до цих старовинних книжок. Не одну годину, не один день вдихав п'янливі запахи минулих століть,

які зберігають у собі пожовклі папери, пересохлі або, навпаки, сирі шкіряні корінці. Видання часу Шевченка і Пушкіна, першодруки гоголівських творів. Підпільні революційні журнали і брошури початку цього століття. Як тут не хвилюватись, забуваючи про все на світі! А рукописи двохсотрічної давности! Як, яким точним словом передати почуття, які я пережив, тримаючи в руках список знаменитої «Історії Русів», авторство якої, можливо, належить мешканцям Ромна, Роменщини Григорію і Василю Полетикам! Для дослідника чи й просто шанувальника історії рідного краю є в музеї джерела неоціненні. Поза сумнівом, Роменський музей — велике духовне багатство міста, криниця знань про минуле цього славного краю. Без цієї криниці я й не уявляю тебе, моє любе місто Ромен!

РУКОЮ ФЕДОРА БОДЯНСЬКОГО

Нерідко буває, що шукаєш одне, а знаходиш інше. Так було й того разу, коли, виявляючи книжки Г.Ф.Вольховського, несподівано натрапив на власноручний напис Федора Бодянського, українського фольклориста родом із Варви, котрий у Ромні, здається, й не жив. Як же потрапила до музейної бібліотеки книга Шафарика «Слов'янські старожитності», на титульному аркуші якої й зберігся автограф Бодянського? Гадаю, з волі випадку. Майже не доводиться сумніватися, що долучив її до музейних цінностей все той же Семенчик і долучив не коли-небудь, а в час формування Роменського музею, тобто на початку 20-их років. Тоді він пильно обстежував близькі й далекі околиці свого рідного міста.

Згадана книжка в наш час рідкісна. Вихідні дані її засвідчують: вийшла 1848-го року з друкарні Московського університету. Далі титул повідує, що це 3-я книга 2-го тому і що її переклав з чеської мови Осип Бодянський. Отаким чином і приходимо до висновку, що Шафарик належав братові відомого славіста Осипа Максимовича Бодянського.

Знахідка цікава не лише рідкісним автографом. Цінним є й те, що книжка засвідчує факт поширення Шафарикових творів в Україні ще в середині минулого століття. Тут буде доречно сказати, що в книжковій колекції музею зберігається ще один том цієї праці П.Й.Шафарика, названої по-російськи «Славянские древности» (третя книга 1-го тому, випущена 1838-го року), який надійшов сюди з колишньої бібліотеки Роменського реального училища. На форзаці зберігся ярличок петербурзького букініста В.Клочкова, через руки якого вона пройшла, перш ніж потрапити до полтавської провінції.

Такі поважні книжки, як ця, можуть слугувати позитивним показником культурного рівня читацького середовища роменської округи ще першої половини XIX-го ст.

Павло-Йозеф Шафарик (1795-1861) — видатний діяч національно-визвольного руху чехів і словаків. Кожен, хто читав Шевченкову поему «Єретик», пам'ятає, що її присвячено Шафарикові. З почуттям високої шаноби ставився до чеського «любомудра» великий Кобзар, співав йому славу:

Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів єси в одно море
Слов'янські ріки!

Для поширення ідеї всеслов'янської єдности великого значення набули зусилля Шафарика у справі порівняльної історії, словесності та етнографії всіх слов'янських народів (у тому числі й українського), оформлені в знаменитій його праці «Слов'янські старожитності». Цим самим чеський учений сприяв розвитку слов'янознавства в інших країнах, у тому числі і в Росії, де одним із учнів Шафарика став Осип Максимович Бодянський. Під час поїздки до Европи Бодянський особисто познайомився з Шафариком і відчув на собі вплив цієї мудрої і високоосвіченої людини. «Він для мене ціла академія, йому я більше всіх зобов'язаний, — писав пізніше про нього Бодянський. Це ціла бібліотека, жива енциклопедія всіх відомостей про слов'ян».

Одразу ж після виходу в світ Шафарикової праці Осип Максимович перекладає її російською мовою: з першого тому — книги 1-3 (опубліковані в 1837-38 рр.), а з другого тому лише книгу третю (1848). Саме на цій книжці і виявився автоґраф Федора Бодянського. Йдеться в ній, зокрема, про полабських слов'ян, котрі мешкали колись на території Німеччини: про їхню історію, відгалуження, житло, спілкування з сусідами тощо. Крім того, дослідник подав цікаву статистику «народів і гілок слов'янських». З працями Шафарика Бодянський, мабуть, познайомив і Т.Г.Шевченка, котрий узяв так близько до серця велику ідею єдности слов'ян.

Отже Федір Бодянський — це молодший брат Осипа. Обидва вони народилися і зростали у невеликому, затишному містечку Варві, що належало тоді до Лохвицького повіту. Тут і полюбили народні звичаї, пісні, українську старовину. Навчаючись у Полтавській семінарії, котра містилася тоді в Переяславі (Федір закінчив її 1834-го р., 22-річним юнаком), брати захопилися збиранням народньої творчости. Це захоплення не пройшло для Федора й пізніше, коли

продовжував навчання в Київському університеті та працював учителем на рідній Полтавщині. Відомий український фольклорист Михайло Максимович, до речі, наставник Ф.Бодянського в університеті, став йому за зразок у цій праці.

Проф. Олекса Дей першим узявся досліджувати біографію Ф.М.Бодянського, аж до нашого часу маловідому. Що ж виявилося?

Закінчивши 1838-го року університет і одержавши звання повітового учителя, Федір Максимович з 1844-го р. викладав російську словесність у Лохвицькому повітовому училищі. Неясно, однак, де ж він перебував і чим займався протягом 6-ти попередніх років. Частково це питання може зняти знайдена нами замітка в «Полтавских губернских ведомостях» від 21 березня 1842-го р. про призначення Федора Бодянського наглядачем за вільноприходячими учнями Полтавської губернської гімназії. Дивно лише, що він названий тут випускником Полтавської семінарії, а про університетську освіту й не згадується. Чи, може, є тут якась загадка? Напевно, так. Однак, не доводиться сумніватись, що Бодянський мешкав у Полтаві, бо збереглися записані ним тут пісні, датовані 1843-ім роком.

З 1852-го р. Федір Бодянський уже працює в Прилуцькому повітовому училищі й не кидає своїх фольклористичних занять: записує народні пісні, укладає «Порівняльний малоросійський словник». Тоді ця робота принаджувала багатьох учителів Полтавщини.

На щастя, записи Ф.М.Бодянського, оформлені ним у кількох рукописних збірках, не загинули, не зникли безслідно. Пролежавши сто з чвертю літ в архівосховищі, вони побачили світ уже в наш час у вигляді книги «Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських» (К., 1978). Книжка стала вагомим унеском у нашу фольклористичну науку.

Ф.М.Бодянський записував пісні в ріжних місцях колишньої Полтавської губернії, зокрема й на Роменщині. У с. Гнідинцях він записав пісню «Жила вдова на Подолі», сюжетну основу якої Марко Вовчок використала в оповіданні «Дев'ять братів і десята сестриця Галя». Записи робив від сільських жінок, міських ремісників, косарів, бандуристів. Живучи в Лохвиці, він, безумовно, бував на роменських ярмарках, які збиралися на рік тричі, особливо на «знаменитому торжиці» (за висловом Т.Шевченка), тобто на Іллінському ярмарку, і там теж поповнював свої записи. Зібрані Ф.Бодянським народні пісні показують моральне обличчя збирача: його вміння говорити з простими людьми, його любов до рідної мови і звичаїв, його духовну єдність з народом. «Праця Ф.Бодянського, збирача та систематика народніх пісень, — відзначав проф. Дей, — є помітним досягненням української

фольклористики 1830-50-их років». Слід додати, що записи Бодянського мають значення і в мовознавчому пляні, оскільки збиралися вони найчастіше на Полтавщині, жива мова якої відіграла першочергову ролю у становленні української літературної мови.

Ми починали від Шафарикової книжки і знову повернемося до неї. На ній не один тільки автограф Федора Бодянського. Там зберігся ще один його власноручний напис — час і місце автографа: «1849, 27.I. Прилука». Отож чи не в Прилуках слід шукати й інші книжки з бібліотеки інспектора й наглядача повітового училища, а насамперед завзятого фольклориста Федора Бодянського? Що така бібліотека цінна, що в ній були, не могли не бути, наукові праці Осипа Бодянського з дарчими написами, сумніватись не доводиться. Їх ріднили спогади про дитинство у Варві і спільні інтереси.

«ІГОР, ГЕРОЇЧНА ПІСНЯ...»

Багато написано, багато пишеться і говориться про величну пам'ятку давньоруської і світової культури «Слово про полк Ігорів». Недавній 800-літній ювілей цього твору став справжнім святом науки, літератури й освіти. Створене ще наприкінці XII-го ст., «Слово» й донині не втратило ні патріотичного, ні гуманістичного значення.

Знайдене в давньому манастирі наприкінці XVIII-го століття, «Слово» одразу ж було надруковане і стало дорогоцінним надбанням не тільки письменників, але й численних шанувальників давньої книги. Потрапили примірники «Слова» і в Україну, осівши у найбільших приватних бібліотеках. Знали його, безперечно, й на Роменщині. Можна з певністю сказати, що була ця книга й у бібліотеці історика та мемуариста Василя Полетики. На жаль, ця бібліотека, що містилася в його роменському будинку, в 60-их роках минулого століття згоріла, і здогад нема чим підтвердити. «Словом» цікавилися мешканці Ромна та його округи, по якій були розкидані поміщицькі маєтки, зокрема, поет Василь Капніст, історик В.С.Кавкасідзев, інші культурні діячі того часу. Одразу ж після виходу у світ цього твору почалися переспіви «Слова». Перекладали його і в Україні, в тому числі й на Полтавщині.

В одній із вітрин Роменського краєзнавчого музею увагу відвідувача привертає старовинна книга з дещо подовженою назвою: «Игорь, героическая песнь о древней славянской песне, писанной в XII веке». Випущено її, як позначено на титулі, 1807-го року у друкарні Харківського університету. Це і є один із найперших російських переспівів «Слова про полк Ігорів». На титулі, дещо нижче

згаданої назви, можна прочитати, що «Ігоря» «переложил стихами Александр Палицін».

Звичайно, сьогодні цим перекладом може зацікавитись хіба що вчений, дослідник «Слова», літературознавець. У художніх якостях праця Паліцина давно застаріла. Маємо тепер немало прекрасних, у тому числі й віршованих інтерпретацій видатної пам'ятки, а серед них — один із найкращих (і найповніших!) — переклад Ігоря Шкляревського, схвально оцінений акад. Дм.Ліхачовим. Але переспів Паліцина стоїть у першому ряду перекладачів, і тим він особливо цінний. Книжка ж сама по собі — унікальний примірник (чи зразок) книгодрукування в Україні ще на початку XIX-го ст. Тому то не можна залишитися байдужим не тільки до змісту книжки, але й до історії цього видання та самого перекладача.

І хто із нас, стоячи біля музейної вітрини, де виставлено книгу, не поцікавиться: а звідки вона тут? Як потрапила сюди і хто був її першим власником? Не завжди легко відповісти на ці і подібні їм питання, коли бачиш перед собою такий раритет. А в даному випадку? У даному. Та хто ж отак одразу й відповість? Треба шукати. Без пошуку не буває відкриття.

Мені дозволили взяти книжку до рук. Важко розповісти, які почуття переживає бібліофіл, перегортаючи сторінки майже 200-річної книги. Здивування та інтерес переважають у гамі почуттів. Ніби торкаєшся душею давнини.

Ось тут на титулі власницька печать. Вона мені вже знайома, бо стоїть на багатьох книжках музейної бібліотеки. Це печатка Роменського повітового училища. Яким же шляхом прийшла до училищної книгозбірні «Героическая песнь» Паліцина? Більше ста років нею користувалися викладачі і вихованці, схилялися над її сторінками цупкого синюватого паперу допитливі шанувальники сивої давнини. Хто б не пошанував таку книжку!

Не відразу, але все ж пощастило дізнатися прізвище першого власника унікального видання. Воно випливло з рукописного документа, який теж зберігається у музеї і має назву «Історична записка про колишнє Роменське повітове училище (1799-1827)». Нарис належав уже відомому нам наглядачеві училища Григорію Вольховському.

Детальніше про цю особу — попереду. Та вже тепер не можна не сказати про те, що Г.Ф.Волховський був неординарним освітнім діячем, пристрастним книголюбом, що свої книжкові надбання безкоштовно передавав дітям, дбаючи про їх розвиток. Передав він училищу й «Игоря». Сталося це 1817-го року, і була «героїчна пісня» серед інших книжок, загальна сума яких складала 300 крб. Наш

читач сам буде спроможний визначити ту кількість книг, яку можна було придбати в часи Пушкіна і Котляревського на таку суму. Нічого не скажеш: щедрий подарунок! На щастя, частина цих книг збереглась у складі загального фонду бібліотеки.

Тепер про автора першого на Україні переспіву «Слова о полку Ігоревім». Олександр Паліцин на початку XIX-го століття був відомим діячем культури — поетом, перекладачем, художником, архітектором, орґанізатором просвітницького гуртка, що мав репутацію «академії». Гурток цей діяв у його маєтку на хуторі Попівці поблизу м. Сум, куди Паліцин повернувся після відставки з Петербурґа. У Попівці він об'єднав навколо себе культурні сили краю — письменників, художників, архітекторів, учених. Членами «академії» були В.Каразин, Є.Станевич, В.Капніст, С.Глінка, брати Байкови та ін. Усі вони були прихильниками фільозофії простого трудового життя серед природи. Доки не було відкрито Харківського університету, паліцинський гурток виконував роль університету. Промені його розходилися так широко, що не могли не досягти й Ромна. Поза сумнівом, що передовий роменський педагог Григорій Вольховський теж був під впливом ідей «академії» Паліцина. Ось чим можна пояснити наявність у його бібліотеці однієї з праць цього видатного діяча — переспіву «Слова о полку Ігоревім».

Продовження у наступному числі

м. Полтава

Ярослав Квітка

ЧИМ НАС ГОДУВАЛА БОЛЬШЕВИЦЬКА МОСКВА?

Хліб-вода – нема голода
Приказка

Отже хліб.

Усі ми його любимо. Усі за нього боремося. Хліб — це сила, міць, здоров'я. Хліб усьому голова, як співають у піснях. Хліб, хліб, хліб — скрізь хліб. Бог нам його дав для життя, для розвитку, для боротьби і спокою. Священне слово хліб. Боже слово — хліб наш щоденний. Слова матері, яка відлучила немовля від грудей. Кінчай дитино ссати — іди на свій хліб. Дитина зубками гризла шкоринку хліба або паляничку і забувала материнські груди, материнське молоко, яке передало дитині добро і зло, любов і ненависть, характер і звички своїх предків, свого роду. Хліб! Усе хліб і вода. З дитинства — кусень хліба, особливо цілушка, пшенична шишка, яку молоді молочні зуби роздирали і смачно зрошені дитячою слиною, або слиною дорослої людини, або студеною джерельною водою, додавали сили.

Хліб — це життя. Дійсно, бо понад усе хліб. Хліб і молоко. Хліб і борщ. Хліб і зупка. Хліб і картопля. Хліб і каша. Хліб і шматок сала. Хліб і цибулина. Хліб і часничок і завершення: хліб і свята водиця.

З дитинства я пам'ятаю і знаю, як мама пекла свій власний, свій сімейний, свій смачний хліб — житній, пшеничний, житній-петльований і різну здобу. Хліб мати випікала майже щомісяця і складала у підвісний ящик (бо миші теж люблять хліб). Одного печива нам вистачало на 30-40 днів. Останній буханець на 30-35 день, немовби вчора спечений, не черствий, ніякого стороннього запаху, смак зберігся, хіба трохи всох. Так було при ленінському проклятому НЕПі, боротьбі з селянством.

Я не вдаюся до історії, яка продовжувалася після ганебного жидо-ленінського-большовицького перевороту в 1917. Цей рік поклав кінець життю і початок злиднів: терору, смерти, голоду, холоду. 1917 рік — це рік знищення життя людства при володінню сатани: жидо-більшовизму.

1928 рік — кінець НЕПу. Сталін і большевицька Москва скасовують усе власницьке. Муки нема, почали випікати свій большевицький хліб. Державний хліб. Але можу сказати добротний хліб. У ті далекі роки ми, діти, проходили повз хлібопекарні — запах духм'яного хліба розходився на кілометри. Приємно вдихати цей запах. Запах, який наповнював дитячий орґанізм, що прагнув хоч шматок того духмяного хліба. Холод гнав швидше в тепло. Скоріше під дах, бо запах — це мара, це злість. Хоча казьонний хліб, совєтський, але лежав тиждень-два не черствів, був бажаною скибкою в будь-який час. Що скажеш — уміли пекти, вміли замішувати. Склад хліба простий: мука, вода, дріжджі, сіль. До деяких сортів хліба замість води вживали сироватку після відвару сиру. Смачний кусень хліба, без нічого, особливо цілушка. А пшеничний хліб нагороджував, особливо дітей ще й шишками. Яка це смакота? Згідний — такий хліб і вода затамують голод.

З історії України відомо, що козаки самі собі пекли хліб. Брали його в походи на місяць, два, а то і більше. Хліб — твердий, запашний, майже свіжий — поживний. Багато його не з'їси, кожний кусник — це ситість.

Більшовики винаходять нові рецепти хліба. Аби більше, щоб продержатися довше. З'являється хліб першого сорту — хліб з картоплею. Чудово можна їсти. Хліб з цукровим буряком — на другий, третій день сморід, годі взяти до рота. Та голод не тітка. Жремо. Хліб з ґрисом (висівками з вустяками) — це багатство, це щастя. Хліб з розмоченим макухом (соняшниковим, маковим, ріп'яковим — гірким, гірким). Хліб з лободою, кропивою. Голодні люди раді мати якомога більше. Побільше на довше. Голод не думав про спожиття, про калорії, голод мріяв жувати, жувати, мати що жувати бездіючими зубами. Голодний ніколи не наїдався. Усе здається мало. На підтвердження страшна оповідь, уже з 1945 року. СМЕРШ. Чехословаччина. Заскрипіли двері вологого підвалу. Нас двоє вояків. Подали відро манної каші, відро бараболі з лушпайками, відро сухарів. Ні води, ні соли. Через півгодини відра були порожні. Усе з'їли. От що значить голод. Людина не думає про наслідки, тільки б погамувати голод. Голод на волі легше переносити, ніж голод у неволі. Голод в'язня, якого щогодини ґвалтували, приводили до непритомности, страшний.

1934 рік, після злочинного голодомору. Квітень місяць, з'являється державний комерційний хліб. Житній коштує 90 копійок за кілограм, пшеничний — один карбованець, білий — карбованець 20 копійок. Їж, але... але хліб за живими чергами. Кілометрові черги голодного люду. Черги, які мовчки минали сотні померлих, тих, що не діждалися рятунку від Божої крихти хліба.

От що ділялося на Україні, у житниці Европи. Ми, голодні діти, проходили попід хлібопекарню. Запах хліба забивав віддих. Тяжко було пройти тих два кілометри, повітря яких було заповнене духом хліба. За що купити цей кусень насущного бідній дитині міста. У селах ніхто не знав ні казьонного, ні комерційного хліба. Кожна господиня пекла свій господарський хліб. Коли є багато харчу, навіть не ївши довго ситий, а коли нема — їв би і їв би. Совєтська влада встановлювала норму. Фунт (400 грамів на тиждень) на працівника, а діти, жінки — здихайте — «не положено, не велено Кремлем». Це ленінська, жидо-большевицька наука. Голодомор 1933—1934 років призвів до того, що люди довго-довго не могли наїстися хліба, хоч хліб уже лежав на столі.

Отож, людоньки, хліб — це життя, хліб — багатство. Хліб — дитяча радість. Бувало, кусень хліба, горня свіжого з-під корови молока. Сила, здоров'я, міцний сон. Усе це в думках, мріях. Нема корів, усі в колгоспі для партії, для її номенклятури. Це Бланк-Ульянов-Ленін, який проголосив на весь світ, а здійснювали його сатрапи в Російсько-совєтській імперії: «ненавиджу селянство, ненавиджу мужика. Мужики показують собою все те, що я так ненавиджу, але терплю їх: гладжу, але ненавиджу. Хотів би, щоб вони щезли всі до останнього (що і робив Сталін, та не встиг докінчити).

Починаючи з 1928 року Сталін виконує заповіти Леніна по знищенню селянства, села, сільського господарства. Темпи нищення колосальні. До Другої світової війни було знищено майже 70 відсотків селянства, 50 відсотків сіл. Було знищене сільське господарство. Хліба не стало. Назрівала довоєнна хлібна катастрофа. Хімія почала лише зароджуватися і то тільки у Москві на папері. Партія Сталіна діє посвоєму. На свій лад, не забуваючи про знищення селянства і взагалі люду. Під знищення особливо підпадає ненависна для більшовизму Україна, яка годувала цю бандитську зграю. Хімія? Ми свідки. Кремль теж. Усі пробували і бачили німецький хліб. Хоча Німеччина мала свіжий український хліб, але вояк в окопах їв свій німецький хліб 30-х років. Хімічний хліб, смачний, ситний, немовби свіжоспечений. Хімія в Німеччині діяла і була на високому щаблі розвитку. Німці до борошна домішували березову тирсу, мілко-мілко роздроблену. Десятирічний хліб — смачний, м'який, ситний. Технольогія в секреті.

На цій німецькій технольогії хіміки світу почали випускати розчинну каву, розчинні інші харчові продукти. Кремль усе крав, викрав атомну бомбу, викрав годинникарство, фотосправу, але роздріблення суміші так і не досяг, бо інакше вже був би хліб з тирси, олія, цукор з тирси та ін.

Мені довелося бути свідком і співучасником виробу і випечення хліба на пересильному таборі у місті Фокшаєш у Румунії. Табір — більш ніж 45 тисяч різношерстного люду. Американці, анґлійці, французи, італійці, іспанці, поляки, чехи, словаки, мадяри, румуни, болгари, велика кількість негрів з Африки (чому і як?). Тут росіяни, українці, кавказці, норвежці, шведи, фіни, естонці, латиші, литовці (чому тут?). Понад 45 тисяч. Смертність — тисячі щодня. Умирали усі від голоду. Виживають — полонені союзних військ і німецький ґенералітет. Пекарня в таборі з німецької трофейної муки працювала цілодобово, випікала хліб на потреби табору і потреби етапів, які з европейської залізниці переходили на російську залізницю. Щодня 2-3-4-5 етапів дальніх заслань (Сибір, Схід, Північ). Пекарня збудована дармовою робочою силою — в'язнями. Печі нагрівалися спалюванням дров. Тисячі кубометрів лісу. Сотні бараків, колишніх румунських конюшень згорали в печах. Хліб замішувався на воді, на дріжджах з домішками соли. Усе. Хліб — смакота — пухкий, м'який, смачний, ситний. Я працював у цій дореволюційній пекарні. Випікав хліб у серпні-вересні 1945 року, який не втратив своєї якости ще 24 жовтня у Воркуті. Трохи підсох, бо був у мішку, а не на повітрі. А смак? — не зустрічав такого вже 50 років. Хліб не цвів, не псувався. Воркута нас, в'язнів, з румунської пересилки Фокшаєш зустріла своїм ГУЛАГовським хлібом, випеченим НКВД: рідкий, глевкий, кисло-солений. Моментально печія. Здоровий чи хворий шлунок. Випічка XX століття за рецептами Кремля. Горе вчені-хіміки все міняють і змінюють технольогію виготовлення хліба загального користування для народу. Незмінною технольогією залишається випічка хліба для Кремля, номенклятури. Більшовицька номенклятура їла натуральний хліб, але про це нижче. Зараз опишу совєтський хліб, який своєчасно і добре висвітлила московська газета за 1969 рік «Советская Россия» «Хліб з риби» «В астраханському технічному інституті рибної промисловости і рибного господарства групою вчених, очолених кандидатом технічних наук доцентом Олександром Черногорцевим запропонована нова технольогія отримання рибного білкового концентрату РБК біольогічним або ферментативним методом. Знайдені способи виробництва концентрата з використанням різних ферментів з рибної сировини, яку випускає промисловість, і ферментів, одержаних на основі мікробіольогічного синтезу. Поліпшення якісного складу білків, що

входять до харчування людини — насущна наукова проблема (як грізно і гучно горланять — для людини — рабів СРСР). РБК отриманий з мілкої, маловартісної риби. Його використовують для збагачування тваринними білками розмаїтих продуктів головним чином хлібобулочних виробів. Хліб з риби?... Що, вже зубожіла земля, не під силу їй прогодувати людину, йдемо на поклін до Нептуна? Ні, поки достатньо плодючі ниви і пасовиська. Кому ж потрібний такий хліб? (Відповідь можна тут, відразу дати: для рабів СРСР, для «народа страни Советов», щоб не закупляти мільйони тон збіжжя в Канаді, США, Австралії). Уже в 50-х роках спеціялісти із Всесоюзного науково-дослідного інституту хлібопекарної промисловости спільно з рибниками розробили новий сорт хліба з двохвідсотковою домішкою (на 1 кілограм хліба 200 грамів домішок). Де два, там наш працівник, совєтська людина добавляє 4-5-10 відсотків РБК.. Кількість за рахунок якости — орден, герой). Рибну муку із м'яса мінтая і каспійської кільки додаємо в тісто для пиріжків з яблуками, кавових булочок і слоїстих ріжків. Але біда в цьому та, що компоненти білка і цінних мінеральних сполук збільшились, а деякі важливі якости продукції знизились. Стали гіршими. (Совєтська людина не свиня — все з'їсть, бо нічого їсти: ні м'яса, ні кісток, ні риби, ні кільки. Що їсти? Те, що підкидає Кремль, його партія). Рибний концентрат погано набухає у воді і тісто не «підходить». У виробів з'явився сильний рибний запах і присмак. Експериментальний цех по виготовленню білкової маси для ковбасного і хлібопекарського виробництва діє повним ходом. (Хочу зауважити читачам, що скрізь ця смердяча непотрібна рибка йде на харчування совєтської людини, і в ковбасу, і в хліб, і в котлети, і в муку, і в яєшний порошок, і в консерви і т. д. Їж, рабе!)

У 1978 році мені довелося відвідати знайомі терени в Чехословаччині. Проживав у секретаря комуністичної партії з ідеольогії. Звичайно, ця номенклятура там, як і в СРСР, жила в достатках, у них все те, чого я, теж людина, не чув і не бачив. Розкіш, компартійний достаток. Їли хліб, який народ-раб не бачив і не куштував. Мені на дорогу принесли дві хлібини, з надією що вистачить аж до Воркути. Дорога далека. Братислава — Воркута. Я в ту мить не надав цьому значення, але в Київі, де зупинився у брата, все стало в очах, в голові і наяву. Цей хліб лише для номенклятури випікають. Народові-рабу хліб із риби. Щоб чехословацький хліб, — дуже смачний і духмяний, — не зачерствів, я запропонував його з'їсти. До Воркути ще куплю. Але брат застеріг — такого хліба не купиш, поклади, завезеш своїм, хай покуштують, який хліб їсть партія злочинців. Я загорнув його у папір і поклав півхлібини до валізи. На другий день брат з роботи приніс половинку хлібини, запропонував спробувати і зробити висно-

вок. Він її з великим трудом дістав у члена ЦК КПРС України, якому зробив багато і який у нього в боргу. Вкусив свіжого совєтського хліба, вийняв чехословацький. Ніякої різниці, одна технольогія. Комуністична технольогія в СРСР і країнах соціялістичної співдружности, країнах-сателітах. Прояснів. Хліб на спецзамовлення ЦК лише для партійної номенклятури. Так що це за хліб? Звичайний довоєнний житний петльований хліб з білої житньої муки без ріжних хімічно-рибних домішок. Благодать. Чому його не випікають для людини? «Нє полложено, нє вєлєно ЦК». Довоєнний «дохторський» хліб став хлібом партії. До війни був хліб загальний для усіх, а після війни пішла в хід ленінська хімія, а тут ще німецький хліб без технольогії, без складу. Отже ЦК секретно для своєї номенклятури зберігає довоєнний дохторський хліб, а пшеничне печиво і до сьогодні залишилося для мене і людства «СС» «совершенно секретно». Німецьке СС — страх, злочин. Совєтське — «радість», «надія» на «свєтлоє будущеє». І чехословацький, і совєтський номенклятурний хліб смачний, м'якенький, ніколи не черствіє.

Раби, давіться рибним твердим, без смаку хлібом, якщо не хочете здохнути. Ні, не жди рятунку ні від кого — ні від президентів, ні від депутатів. Вони дбають лише про себе, про свої кишені, про свій ОРС, який діяв в СРСР і діє після розвалу СРСР. (ОРС — отдел рабочего снабжения, підкреслюю рабочего). А це звучить: «Обеспечить раньше себя, обеспечить родственников своих, остатки роздай служащим». Рабочему? — пусть жрет рыбный хлеб...»

м. Харків

До уваги наших читачів в Україні

Часопис національної інтеліґенції

"УКРАЇНСЬКИЙ ЗАСІВ"

продовжує передплату

Бажаючих отримувати "Український Засів" просимо ласкаво замовляти його у всіх відділеннях зв'язку в Україні.

Число індексу 30631

Передплата на один місяць становить **50000** крб.,
на чвертьріччя — **150000** крб.,
на півріччя — **300000** крб.

Передплата часопису "Український Засів" в усіх західніх країнах становить 50 ам. долярів на 1996-ий рік.

Просимо всіх вельмишанованих передплатників надсилати поштові перекази безпосередньо на адресу наших представників.

Адреси наших представників

Австралія	Німеччина	ЗСА
S. KNYSH	VSEWOLOD	NADIA
P.O. BOX 407	S. MARDAK	DEYCHAKIWSKY
Fairfield	50858 KÖLN	9721 BARR Rd.
NSW 2165	Alte Klosterstr., 26	Breckville OH 44141